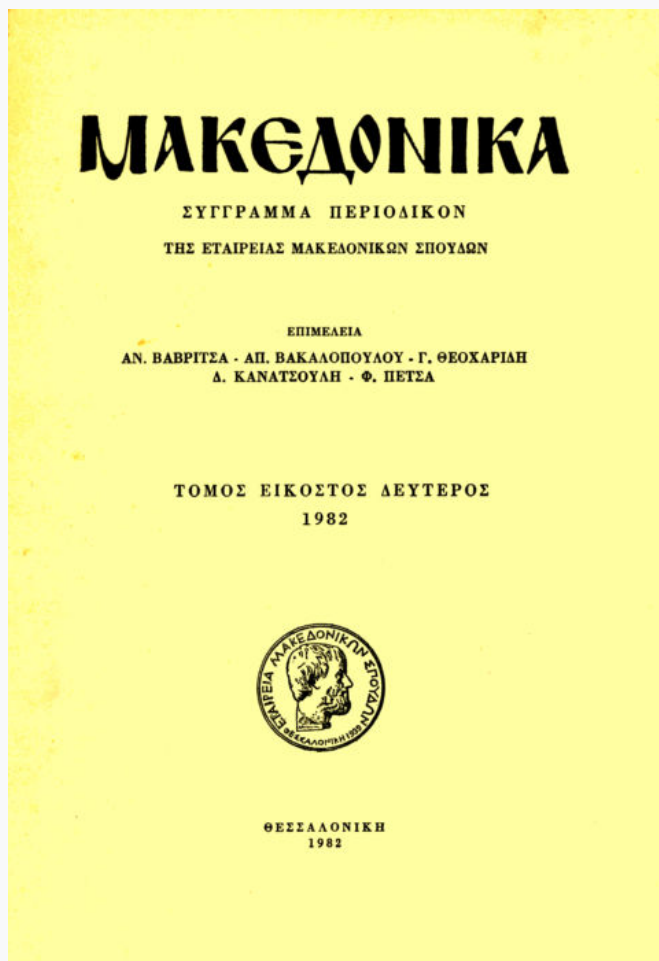

Μακεδονικά

Vol 22, No 1 (1982)

Τοπογραφικά της Θεσσαλονίκης II

Γιάννης Τσάρας

doi: [10.12681/makedonika.515](https://doi.org/10.12681/makedonika.515)

Copyright © 2014, Γιάννης Τσάρας

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Τσάρας Γ. (1982). Τοπογραφικά της Θεσσαλονίκης II. *Μακεδονικά*, 22(1), 42–95.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.515>

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ II

του Ἀλέκου Χατζόπουλου (1911-1980)

Γυμνασιάρχης στὸ Ἰωακείμειο 1943-1946

καὶ στὸ Ζάππειο 1946-1954

Βουλευτὴ τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος τῆς Κωνσταντινούπολης
στὸ Τούρκικο Κοινοβούλιο 1954-1957 καὶ 1957-1960

μνημόσυνο

Εἰσαγωγικά. Ἀνάμεσα στὰ τοπογραφικὰ προβλήματα τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ἀπασχόλησαν περισσότερο τοὺς εἰδικούς τὰ τελευταῖα χρόνια, εἶναι τὸ θαλασσινὸ τῆς κάστρο. Καὶ μόνο πὼς ἀπ' τὰ 1970 ὥς τὰ 1975 ἔχουμε τρεῖς καταποδιαστὲς μελέτες, καὶ ὅλες τους ἀξιόλογες, γιὰ τὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ κάστρου, δείχνει πόσο μεγάλο εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν¹.

Οἱ μελέτες αὐτὲς ἔλυσαν, βέβαια, μερικὰ προβλήματά του, μὰ δημιούργησαν καὶ ἄλλα ἐκεῖ ποῦ δὲν ὑπῆρχαν. Ἔτσι, ἂς ποῦμε, ἀκούμε γιὰ πρώτη φορά πὼς τὸ λιμάνι τῶν Μακεδόνων, τὸ Ἑλληνιστικόν, ἦτανε στὰ ΝΑ τῆς Θεσσαλονίκης, κοντὰ στ' σημερινὸ Λευκὸ Πύργο, πὼς στὴν ἴδια περίπου θέση, συνέχεια μ' αὐτό, ὑπῆρχε ἓνα Ρωμαϊκὸ λιμάνι, ποὺ τὸ 'παν κι Ἑκκλησιαστικὴ Σκάλα. Πρόβλημα εἶναι ἀκόμα καὶ τὸ «Φρούριον τοῦ Βαρδαρίου». Γιὰ πρώτη φορά ἐπίσης ἀκούμε γιὰ Πύργον τῆς Ἀποβάθρας ἢ πὼς οἱ Βουργέσιοι ἴσως ἔμεναν στ' ἀνατολικά τῆς Θεσσαλονίκης, στὸ λιμάνι Κελάρι(ο), κοντὰ

1. Vickers M., The Byzantine Sea Walls of Thessaloniki, «Balkan Studies» 11 (1970) 261-278. Μπακιρτζής Χ., Ἡ θαλάσσια οχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης, «Βυζαντινά» 7 (1975) 291-334. Θεοχαρίδης Γ., Βιβλιοκρισία τῆς μελέτης τοῦ Χ. Μπακιρτζή, Ἡ θαλάσσια οχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης, «Μακεδονικά» 15 (1975) 371-395 καὶ 422. Ὅταν κυκλοφόρησε ἡ «Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους (285-1354)», Θεσσαλονίκη 1980, τοῦ καθηγητῆ Γ. Θεοχαρίδη, ἡ μελέτη αὐτὴ ἦταν ἔτοιμη νὰ τὴ δημοσιέψω. Εἶδα ὅμως πὼς τὶς λίγες διαφωνίες ποὺ εἶχε διατυπώσει τότε στὴ βιβλιοκρισία του, γιὰ τὴ «Θαλάσσια οχύρωση», γιὰ ὀρισμένα τοπογραφικὰ ζητήματα, τώρα στὴν Ἱστορία του τὶς παρέτησε. Τὰ προβλήματα ὥστόσο ποὺ ἀντιμετώπιζε τότε μένουν, μ' ὅποια συγκατάβαση κι ἂν τὰ εἶδε τώρα. Γι' αὐτὸ καὶ στὴ μελέτη αὐτὴ οἱ ἀπόψεις του μένουν, ὅπως τὶς εἶχε διατυπώσει στὴν κριτικὴ του. Ὅπου χρειάζεται γίνεται, φυσικὰ, ἀναφορά καὶ στὴν Ἱστορία του τῆς Μακεδονίας

στο Μύλο Ἀλατίνη. Ὡστόσο κι Πύργος Σαμαρίας κι ὁ μόλος Τσερέμπολος θέλουν περισσότερη μελέτη.

Τὰ προβλήματα λοιπὸν αὐτὰ πού, κοντὰ στὰ ἄλλα, ἀπασχόλησαν τὶς τρεῖς αὐτὲς μελέτες, θ' ἀπασχολήσουν καὶ τούτην ἐδῶ, πού θὰ τὰ καταπιαστεῖ, ὅπως τὰ βρίσκει συγκεντρωμένα στὴ μελέτη τοῦ βυζαντινολόγου Χ. Μπακιρτζή, γιὰτὶ αὐτὴ εἶναι κι ἡ πιὸ ὀλοκληρωμένη κι ἡ πιὸ ἀξιόλογη ἀπὸ κάθε ἄποψη.

1. Τὸ Λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης

Μποροῦμε νὰ φανταστοῦμε τὴ Θεσσαλονικὴ δίχως λιμάνι; Ἀντίθετα, ἴσια ἴσια, ἂν ὑπάρχει Θεσσαλονίκη, ὑπάρχει γιὰτὶ πρῶτα ὑπῆρξε τὸ λιμάνι τῆς. Τὴ Θεσσαλονικὴ ἔχτισαν στὸ λιμάνι καὶ ὄχι τὸ λιμάνι στὴ Θεσσαλονικὴ. Κι αὐτὸ ἔχει πέραση ὄχι μόνο γιὰ τὴ Θεσσαλονικὴ, μὰ καὶ γιὰ τὸν πρῶτο συνοικισμό στὴ θέση αὐτὴ. Γι' αὐτὸ δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχει ἡ συγκατάβαση: «εἶναι δύσκολο νὰ δεχθῇ κανεὶς ὅτι μιὰ τόσο σημαντικὴ πόλη σὰν τὴ Θεσσαλονικὴ, πού διετέλεσε καὶ ἔδρα αὐτοκράτορα, δὲν εἶχε παλιότερο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου λιμάνι»¹. Τὸ πρόβλημα εἶναι μόνο πὺλ ἦτανε τὸ λιμάνι τῆς; ἦτανε στὰ δυτικὰ τῆς ἢ στ' ἀνατολικά τῆς; Τὸ πρόβλημα ὁμως μπαίνει κι ἄλλιωδς: οἱ Μακεδόνες ἄρχισαν νὰ χτίζουν τὴ Θεσσαλονικὴ ἀπ' τὰ δυτικὰ τῆς ἢ ἀπ' τ' ἀνατολικά τῆς;

Γιὰ τὴ θέση τοῦ λιμανιοῦ τῆς Θεσσαλονίκης βασικὴ σημασία ἔχει ἡ προῖστορία τῆς Ἰδίας τῆς πολιτείας. Καὶ προῖστορία τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι ἡ ἱστορία τῆς Θέρμης². Γι' αὐτὸ γυρίζουμε γιὰ λίγο στὴν προῖστορικὴ ἐποχὴ. Ἡ περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μὲ τὸ πλούσιο κυνήγι καὶ τ' ἄφθονα ψάρια τῆς ἦταν ἀληθινὸς Παράδεισος γιὰ τὰ γένη (τοὺς πρωτόγονους νομάδες) πού ζοῦσαν σ' αὐτὴν καὶ πού, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν τροφὴ τοὺς, μεταχειρίζονταν ἀκόμα γιὰ ἐργαλεῖα πέτρες καὶ ξύλα, ὅπως τὰ βρῖσκαν στὴ φυσικὴ τοὺς κατάσταση. Ὅταν ὕστερα τὰ γένη αὐτὰ ξεπέρασαν τὸν ἱστορικὸ τοὺς ρόλο, οἱ φυλετικὲς ὁμάδες πού ξεπήδησαν ἀπ' τοὺς κόρφους τοὺς κι ἀπλώθηκαν ὀλόγυρα ἱδρυσαν στίς τοῦμπε, στοὺς λόφους καὶ στὰ παράλια τοῦ κόλπου τοὺς προῖστορικοὺς συνοικισμοὺς τοὺς³. Ἔτσι μὲ τὴ διάσπαση τοῦ γένους ξεφυτρώνει μιὰ νέα

1. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὀχύρωση, σ. 320.

2. Ρωμαῖος Κ., Πὺ ἔκειτο ἡ παλαιὰ Θέρμη, «Μακεδονικά» 1 (1940) 2-3. Πιβ. καὶ Μπακαλάκης Γ., Therme-Thessaloniki, «Antike Kunst», Erstes Bheft; 1963, σ. 30-34. Πέτσας Φ., Ἀρχαιολογικὰ Χρονικά, «Μακεδονικά» 7(1966-1967) 287 ἄρ. 22, σ. 291, ἄρ. 37 καὶ σ. 303, ἄρ. 83· 9 (1969) 127, ἄρ. 29· 14 (1974) 377, βλ. καὶ 319. Hammond N. (G. L.), A History of Ancient Macedonia, τ. 1, Oxford 1972, σ. 13.

3. Heurtley W., Prehistoric Macedonia, Cambridge 1939, σ. XXII, στὸ χάρτη.

κοινωνική πραγματικότητα. Ο άνθρωπος αρχίζει να μεταχειρίζεται τώρα τεχνητά εργαλεία, για να εξασφαλίζει την τροφή του, κάμνει τα πρώτα βήματα στην ατομική ιδιοκτησία και διαμορφώνει, με τόν καιρό, μιά νέα την ταξική του κοινωνία¹. Γι' αυτό και η ίδρυση όλων αυτών των συννοικισμών δέ μαρτυρεί παρά τις ζυμώσεις και την κοινωνική διαφοροποίηση που έγιναν στην περιοχή αυτή με τη διάσπαση του γένους. Σε μιά τέτοια λοιπόν εποχή πρέπει να ίδρυσαν και τόν πρώτο συννοικισμό στο ΒΔ κόρφο του Θερμαϊκού κόλπου, που τόν συνέχισε ύστερα η Θέρμη.

Αϊώνες πέρασαν από τότε, όσο να φτάσουμε στην εποχή του Μεγάλου 'Αποικισμού (8ος-6ος αι. π.Χ.), ποι' ή 'Ελλάδα γεμίζει άποικίες τὰ παράλια τῆς Μεσογείου, ἀπ' τις 'Ηράκλειες στήλες (Γιβραλτάρ) ὡς τῇ Μαύρῃ Θάλασσᾳ². Στῇ Χαλκιδικῇ ἀποικίες ἴδρυσαν Ἴωνες τῆς Εὐβοίας ἀπ' τῇ Χαλκίδᾳ καὶ τῇ Ἑρέτρια. Οἱ ἀποικιστὲς αὐτοί, ἔμποροι καὶ ναυτικοὶ πολύπειροι, ὅταν ἔφτασαν στὸ ΒΔ κόρφο τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου καὶ βρέθηκαν μπροστὰ σ' ἓνα τέτοιο «θαυμαστὸν» λιμάνι, δέ μπορούσε παρά νὰ τὸ μεταχειριστοῦν γιὰ ἀποικία καὶ σ' αὐτὸ θεμέλιωσαν τῇ Θέρμῃ, πού τῇ νομάτισαν ἔτσι ἀπ' τὰ πολλὰ θερμὰ νερὰ πού εἶχε ὁ τόπος τῆς. Ὑστερα, ἀπ' τ' ὄνομά τῆς νομάτισαν καὶ τὸν κόλπο Θερμαϊκόν³.

1. Ένγκελς Φ. ρ., 'Η καταγωγή τῆς οἰκογένειας, τῆς ατομικῆς ιδιοκτησίας καὶ τοῦ Κράτους, μετ. 'Αλ. Δοῦμας, τ. Α', 'Αθήνα 1933, σ. 119-141. τ. Β', 'Αθήνα 1933, σ. 3-18.

2. Σεργκέγιεφ Β., 'Ιστορία τῆς 'Αρχαίας 'Ελλάδας, μετ. Σαραντόπουλος 'Ανδρ., 'Αθήνα 1955, σ. 136-143. Κορδάτος Γ., 'Ιστορία τῆς 'Αρχαίας 'Ελλάδας, τ. 1, 'Αθήνα 1955, σ. 252-253. 'Ακαδημία 'Επιστημῶν τῆς ΕΣΣΔ, Παγκόσμια 'Ιστορία, μετ. Σαραντόπουλος 'Ανδρ., τ. Α', 'Αθήνα 1956, σ. 1047-1056. «Έκδοτικὴ 'Αθηνῶν» Α. Ε., 'Ιστορία τοῦ 'Ελληνικοῦ 'Εθνους, τ. Β' ('Αρχαῖος 'Ελληνισμός), 'Αθήνα 1971, σ. 57β καὶ 62, στὸ χάρτη. 'Απ' τὸ Καραμπουρνὸ (Τὸ Μεγάλον 'Εμβολὸν τῶν Βυζαντινῶν) ὡς τῇ Χαλᾶστρᾳ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα λιμάνια, μικρὰ μεγάλα γιὰ τὴν ἐποχὴ τους. Οἱ πρῶτοι οἰκιστὲς ὥστόσο προτίμησαν γιὰ τὸ συννοικισμό τους τὸ ΒΔ κόρφο τοῦ κόλπου, γιατί αὐτὸς ἦτανε τὸ καλύτερον λιμάνι τῆς περιοχῆς: ἀπ' ἀγκίο, ἀπλόχωρο, με ποτάμια δίπλα του καὶ με λίμνες κοντὰ του καὶ με μίαν ἐνδοχώρα γόνιμη καὶ πλούσια.

3. 'Η Θέρμη—κι αὐτὸ ἦτανε πιὸ φυσικὸ—πῆρε τ' ὄνομά τῆς ἀπ' τὰ θερμὰ νερὰ πού εἶχε καὶ μέσα τῆς καὶ δλόγυρά τῆς. (Πβ. καὶ τὰ σημερινὰ θερμὰ λουτρά Σέδες, Λαγκαδᾶ, Νέα 'Απολλωνία κ.ά.). 'Απ' αὐτὴν ὕστερα νομάτισαν καὶ τὸν κόλπο τῆς καὶ τὸν εἶπαν Θερμαϊκόν. Συχνὰ καὶ τόπους καὶ ἀνθρώπους τοὺς νοματίζουν ἀπὸ κάποιο χαρακτηριστικὸν τὸν σημάδι ἢ ἀπὸ κάποιο κουσούρι. 'Ετσι λέμε: στὴν Κρυόβρυση, στ' 'Αγιόκλιμα, στὰ Κούτσουρα κ.λ. ἢ ὁ Μαῦρος, ὁ Κοψαχειλῆς, ὁ Κουτσὸς κ.λ. 'Ο 'Ηρόδοτος δὲν ἀμφιβάλλει καθόλου καὶ γιὰ τὸ ὄνομα τῆς Θέρμης καὶ τοῦ κόλπου τῆς. Γι' αὐτὸ καὶ γράφει: «Θέρμη δὲ τῇ ἐν τῷ Θερμαίῳ κόλπῳ οἰκημένη, ἀπ' ἧς καὶ ὁ κόλπος οὗτος τὴν ἐπωνυμίαν ἔχει» (VIII, 121, 3-5) Πβ. καὶ Tafel Th. (L., Fr.), De Thessalonica ejusque agro, φωτοτυπικὴ ἀνατύπωση τοῦ 1972, σ. 12 κ.έ. Χατζη 'Ιωάννου Μ., 'Αστυγραφία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1880, σ. 42 κ.έ.

Μά τη Θέρμη τὴν ἱδρυσαν ὄχι σὰ μιὰν ἀποικία, γιὰ νὰ ἐγκαταστήσουν σ' αὐτὴν ἀχτῆμονες, σὰ μιὰν ἀποικία δηλαδὴ ἀγροτική, παρὰ σὰν ἓνα κέντρο ἀστικό, ὅπου θὰ μπορούσαν ν' ἀνταλλάζουν προϊόντα ἀπὸ ἄλλους τόπους μὲ προϊόντα καὶ πρῶτες ὕλες τῆς πλούσιας περιοχῆς τῆς. Γι' αὐτὸ καὶ δὲ φαίνεται πιθανὴ ἡ γνώμη πὼς «ἡ Θέρμη... ἀπετελεῖτο ἐκ πολλῶν μικρῶν κωμῶν καὶ ἐξετείνετο εἰς μεγάλην ἑκτασιν ἀπὸ τὸ Σέδες μέχρι τῶν τόπων τῆς κατόπιν Θεσσαλονίκης»¹.

Ἡ Θέρμη ὥστόσο πρόκοψε γρήγορα καὶ ἐγίνετο ἓνα μεγάλο ἐμπορικὸ κέντρο, ποὺ οἱ ἐμπορικὲς του συναλλαγὲς περνοῦσαν ἀπὸ πολλὰς πολιτείας τῆς νότιας Ἑλλάδας καὶ ἔφταναν ὡς τὴ Φοινίκη, τὴν Αἴγυπτο κτ.λ., ὅπως μαρτυροῦν τὰ νομίσματα ποὺ βρέθηκαν στὰ ἐρείπιά της. Ἀπ' τὰ ἴδια εὐρήματα συμπεραίνουν οἱ εἰδικοί πὼς ἡ Θέρμη, κοντὰ στὰ ἄλλα, εἶχε καὶ νομισματοκοπεῖα, ὅπου, ἐξὸν ἀπ' τὰ δικά της, ἔκοβε καὶ ξένα νομίσματα. Εἶναι κιόλας πολὺ πιθανὸ πὼς πολλὰ ἀνεπίγραφα μακεδονικὰ νομίσματα τὰ ἔχουν κόψει στὰ δικά της νομισματοκοπεῖα².

Ἀπ' τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς πρῶτος ἀνάφερε τὴ Θέρμη ὁ χρονικογράφος (λογογράφος, λογοποιός) Ἑκαταῖος ὁ Μιλήσιος³. Πληροφορίες ὅμως ὁλοκληρωμένες γιὰ τὴ Θέρμη καὶ τὸ Θερμαϊκὸ κόλπο μᾶς ἔχει δώσει μόνον ὁ Ἡρόδοτος⁴. Ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει ἐδῶ ὥστόσο εἶναι πὼς ἡ Θέρμη, ὅταν ὁ Ξέρξης ξεκίνησε ἐνάντια στὴν Ἑλλάδα στὰ 480, ἦτανε μιὰ πολιτεία ἀκουσμένη. Γι' αὐτὸ καὶ ἀπ' τὶς ἄλλες πολιτείες τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου αὐτὴν προτίμησε, γιὰ νὰ ξεκουράσει στρατὸ καὶ στόλο⁵. Ἀπ' τὰ 450 ὡς τὰ 432 βλέπομε τὴ Θέρμη μὲ τ' ὄνομα Σέρμη στὸς φορολογικοὺς καταλόγους τῶν συμμάχων τῆς Ἀθήνας⁶. Ἀργότερα, σὰν ξέσπασε ὁ Πελοποννησιακὸς Πόλεμος (431-404) τ' ἀποτελέσματά του εἶχαν ἓναν

1. Ρωμαῖος, Ἡ Παλαιὰ Θέρμη, σ. 6.

2. Στὰ ἐρείπια τῆς Θέρμης βρέθηκαν νομίσματα ὄχι μόνον δικά της, ποὺ εἶχε κόψει στὰ νομισματοκοπεῖα της, μὰ καὶ τοῦ βαβυλωνιακοῦ, τοῦ εὐβοικοῦ καὶ τοῦ φοινικικοῦ σταθμικοῦ κανόνα. Κι ἦτανε πολὺ φυσικὸ αὐτὸ, ἀφοῦ ἡ Θέρμη, σὰν ἓνα σημαντικὸ ἀστικό κέντρο, εἶχε ἐμπορικὲς συναλλαγὲς μὲ ὅλα τὰ λιμάνια τῆς Μεσογείου. Βλ. Head B., Ἱστορία τῶν νομισμάτων, μετ. Σβορώνου I., τ. I (Εὐρώπη), Ἀθήνα 1898, σ. 268-269.

3. F H G 116.

4. Ἡρόδοτος VII, 121-125.

5. «Ὡς δὲ τὴν Θέρμην ἀπίκετο ὁ Ξέρξης, ἱδρυσεν αὐτοῦ τὴν στρατιήν. Ἐπέσχε δὲ ὁ στρατὸς αὐτοῦ στρατοπεδεύμενος τὴν παρὰ θάλασσαν χώραν τοσὴνδε, ἀρξάμενος ἀπὸ Θέρμης πόλιος καὶ τῆς Μιγδονίης μέχρι Λυδίου τε ποταμοῦ καὶ Ἀλιάκμονος...» (Ἡρόδοτ. VII, 127, 1-5. Πβ. καὶ «Ὁ μὲν δὴ ναυτικὸς στρατὸς αὐτοῦ (δηλαδὴ τοῦ Ξέρξης) περὶ Ἀξιον ποταμὸν καὶ πόλιν Θέρμην καὶ τὰς μεταξὺ πόλιας τούτων περιμένων βασιλέα ἐστρατοπεδεύετο» (Ἡρόδοτ. VII, 124, 1-3).

6. Καναντσούλης Δ., Ἱστορία τῆς Μακεδονίας μέχρι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 15.

ανάλογο αντίτυπο και σ' όλες τις ελληνικές αποικίες. Τη θέση τους ωστόσο τη χειροτέρεψε ακόμα περισσότερο, τουλάχιστο όσο για τις αποικίες στη Μακεδονία, το γεγονός πως στο ιστορικό προσκήνιο παρουσιάζονται τώρα με την ασυγκράτητη καταχτητική τους όρμη, οι Μακεδόνες. Έτσι και η Θέρμη, όσο κι αν ήταν ένα αστικό κέντρο με πολύχρονη πολιτιστική παράδοση και αξιόλογο από κάθε άποψη, ακολούθησε κι αυτή την ίδια ιστορική πορεία. Άλλη μία είδηση μās τη θυμίζει για τελευταία φορά περίπου στα 360 π.Χ. Αυτή η ιστορία της Θέρμης¹.

Τις πληροφορίες των συγγραφέων για τη Θέρμη τις έπαληθεύουν και τ' ανασκαφικά ευρήματα. Τ' ανασκαφικά ευρήματα λοιπόν που έχουμε σήμερα γι' αυτήν και που είναι του 6ου αι. π.Χ. οδήγησαν τον καθηγητή Γιώργο Μπακαλάκη να τοποθετήσει οριστικά τη Θέρμη κάπου στην περιοχή του σημερινού Διοικητηρίου και από κει σ' όλο το ΒΔ τμήμα ως τα κάστρα². Ο καθηγητής πάλι Φώτης Πέτσας έπιβεβαιώνοντας με νεότερες έρευνες τα πορίσματα του Μπακαλάκη, γράφει: «...η θέσις τής προκατόχου τής Θεσσαλονίκης Θέρμης... Ός προς την Θέρμην πιστεύω ότι το πολιτικόν και θρησκευτικόν κέντρον αὐτῆς δέν ἀπέχει ἀπὸ τῆς θέσεως τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς. Καὶ ἡ Θέρμη καὶ ἡ Θεσσαλονίκη τοῦ Κασσάνδρου πρέπει νά ἀνεπτύχθησαν εἰς τὸν κατωφερῆ, ἀλλ' ὅπωςδῆποτε ὁμαλὸν χώρον μεταξὺ τοῦ λιμένος ἀφ' ἐνὸς (ἀνέκαθεν οὐχὶ μακρὰν τοῦ σημερινοῦ) καὶ τῆς φύσει ὀχυρᾶς θέσεως τῆς Ἀκροπόλεως τῆς Θεσσαλονίκης»³.

Ἡ θέση λοιπόν αὐτῆ τῆς Θέρμης, ὅπως τὴν τοποθέτησαν τ' ἀρχαιολογικὰ ευρήματα, στὰ ΒΔ δηλαδὴ τῆς σημερινῆς πλατείας τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς, καθορίζει καὶ τὴ θέση τοῦ λιμανιοῦ τῆς στὰ ΝΔ τῆς. Θὰ ἦτανε παράξενο, ἀλήθεια, ἡ Θέρμη νά 'ναι στὰ ΒΔ τῆς σημερινῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὸ λιμάνι τῆς στὰ ΝΑ κοντὰ στὸ Λευκὸ Πύργο.

Μὲ τοὺς Μακεδόνες στὸ ιστορικὸ προσκήνιο καὶ ἡ Θέρμη καὶ μὲ τὸν πλούσιο περίγυρο καὶ μὲ τὸ λιμάνι τῆς ὑπάρχει. Φαίνεται ὅμως πὼς

1. «Παυσανίου... φυγάδος μὲν ὄντος, τῷ καιρῷ δι' ἰσχύοντος, πολλῶν δ' αὐτῷ συμπατριῶντων, ἔχοντος δ' ἐλληνικὴν δύναμιν, εἰληφότος δ' Ἀνθεμοῦντα καὶ Θέρμαν καὶ Στρέφαν καὶ ἄλλ' ἅτα χωρία...» Αἰσχίνης, II, 27.

2. Bakalakis G., Therme-Thessaloniki, σ. 30-34. Vickers M., Towards Reconstruction of the Town Planning of Roman Thessaloniki, «Ἀρχαία Μακεδονία», τ. 1, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 245.

3. Πέτσας Φ., Αἰγαί-Πέλλα-Θεσσαλονίκη, «Ἀρχαία Μακεδονία», τ. 1, σ. 226. Πβ. καὶ «Εἰς πλείστα σημεῖα τοῦ περιβόλου τοῦ τείχους τῆς πόλεως παρὰ τὴν Ἀκρόπλιν παρατηροῦνται...λείψανα τειχῶν... δυνάμενα νά ἀναχθοῦν τουλάχιστον εἰς τοὺς πρώτους ἐλληνιστικοὺς χρόνους τῆς πόλεως τοῦ Κασσάνδρου» (ὁ ἴδιος, αὐτ., σ. 226). Ὁ Χατζῆ Ἰωάννου ἔχει τὴ γνώμη πὼς «ἀπίθανον ἦν ἡ Θέρμη νά μὴ ἦτο τετελειωμένη ἐκ θαλάσσης πρὸ τοῦ Ξέρξου» (Βλ. Χατζῆ Ἰωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 23).

τώρα ἔπαψε νά 'ναι μιὰ μεγάλη πολιτεία, ὅπως ἄλλοτε πού οἱ ἐμπορικοί τῆς στόλοι ἀλώνιζαν τῇ Μεσόγειο Θάλασσα καί πλεούριζαν δλα τὰ λιμάνια τῆς. Ἡ Θέρμη ἔχει πάρει ὀριστικά τὴν κάτω βόλτα κι ὀλοένα μαρμαζιάζει. Καί ἴσια ἴσια σὲ μιὰ τέτοια ἱστορική στιγμή εἶναι πού οἱ Μακεδόνες ἀποφάσισαν νά ἱδρῦσουν μιὰ νέα πολιτεία στὸ Θερμαϊκὸ κόλπο καί νά μεταχειριστοῦν τὸ λιμάνι του γιὰ τὶς πλατιεὲς ἐμπορικὲς καὶ τὶς μεγάλες στρατηγικὲς τοὺς ἀνάγκες. Μὰ γιὰ τοὺς μεγάλους αὐτοὺς σκοποὺς τοὺς δὲν εἶχαν παρὰ νά ἐκμεταλλευστοῦν τὴ θέση τῆς Θέρμης μὲ τὸ λιμάνι τῆς, ὅπως ἔκαμαν καί γιὰ ἄλλες πολιτεῖες πού ἱδρυσαν¹. Ἔτσι τὴν ξεπεσμένη Θέρμη τὴ διαμόρφωσαν τώρα σὲ Θεσσαλονίκη στὴ βάση τῆς ἀλεξανδρινῆς πολεοδομίας. Τὴν ἀρχὴ τοῦ γεγονότος αὐτοῦ οἱ νεότερες ἐρευνες τὴν τοποθετοῦν στὰ 305 π.Χ.².

Τὰ ἴδια πάλι ἀνασκαφικὰ εὐρήματα πού μαρτυροῦν τὴ θέση τῆς Θέρμης βεβαιώνουν καί τὴ θέση τῆς Θεσσαλονίκης, μιὰ καί αὐτὴ συνεχίζει

1. «...7 πόλεις...ἱδρυσεν (ἢ συνήκισεν ὁ Κάσσανδρος (Κασσάνδρειον, Θήβας, Στράτον, Σοκρίαν, Ἀγρίνιον, Ἀντιπάτρειαν καὶ Θεσσαλονίκην)...» Μικρογיאαννάκης Ἑμμ., Τὸ πολιτιστικὸν ἔργον τοῦ Κασσάνδρου, «Ἀρχαία Μακεδονία», τ. 2, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 235.

Μὰ κι ἂν ἀκόμα δεχτοῦμε, γιὰ μιὰ στιγμή, πὼς ἡ Θέρμη εἶχε καταστραφεῖ ὀλότελα καὶ δὲν ὑπῆρχε οὔτε συνοικισμὸς στὴν παλιὰ τῆς θέση, εἶναι κοντὰ στὸ νοῦ πὼς ὁ Κάσσανδρος πάλι στὴν ἴδια θέση θά 'χτιζε τὴ νέα του πολιτεία Θεσσαλονίκη, γιατί τὸ λιμάνι τῆς ἦτανε σ' αὐτὴν τὴν περιοχὴ κι αὐτὸ ἦτανε πού καθόριζε τὴ θέση τῆς πολιτείας. Καί ἓνα τέτοιο λιμάνι δὲ γινότανε νὰ τ' ἀφήσουν ἀνεκμετάλλετο οἱ Μακεδόνες. Ὅπως ξέρομε κιόλας, συνοικισμοὺς πού ἔχτισαν σὲ θέσεις ἐπικαίρες μὲ καλὰ λιμάνια, σ' ἐπικαιρα σταυροδρόμια κ.λ., ὅσες φορὲς κι ἂν τοὺς κατὰστροφαν εἴτε θεομηνίες εἴτε ἀνθρώποι, ἀργότερα, στὶς ἴδιες θέσεις ξανάχτισαν ἄλλους. Ἐδῶ δὲν ἔχουμε παρὰ νά θυμηθοῦμε τὸ Ἴλιο τῆς Τροίας.

2. Μικρογיאαννάκης, Τὸ ἔργον τοῦ Κασσάνδρου, σ. 229. Δὲν πρέπει ἀκόμα νά ξεχνοῦμε καί τοῦτο: Οἱ γεωγράφοι καὶ οἱ ἱστορικοὶ πού μίλησαν γιὰ τὴν ἱδρυση τῆς Θεσσαλονίκης δὲν εἶναι σύγχρονοι μὲ τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ γεγονός καὶ δὲν ξέρομε ἀπὸ πού ἦσαν τὶς πληροφορίες τους, οὔτε ὁ Στράβων οὔτε Στέφανος ὁ Βυζάντιος. Ἡ παράδοση ὥστόσο ποῦ, γιὰ νὰ μεγαλώσει τὸν πληθυσμὸ τῆς Θεσσαλονίκης ὁ Κάσσανδρος, χρειάστηκε τάχα νὰ ξεσπιτώσει τοὺς κατοίκους ἀπὸ 26 «πολίσιματα» καὶ νὰ τοὺς ἀναγκάσει μὲ τὴ βία νὰ ἐγκατασταθοῦν στὴ νέα του πολιτεία, εἶναι ἀπίστευτη. Ἐδῶ ἔχουμε νὰ κάμουμε μὲ μιὰ πολὺ παλιὰ παράδοση πού μπορεῖ νὰ ἔχει πέραση γιὰ ἄλλες πολιτεῖες ὅχι ὁμως καί γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ παράδοση αὐτὴ δὲν ἐκφράζει παρὰ τὴν κοινωνικὴ διαφοροποίηση πού εἶχε γίνει στοὺς χρόνους τοὺς ἀλεξανδρινούς. Καί ἡ Θεσσαλονίκη, μιὰ πολιτεία ἀλεξανδρινή, πού πᾶει νὰ συνεχίσει τὴ Θέρμη, ἦτανε φυσικὸ σὰ νέα πολιτεία νὰ τραβήξει τοὺς ἀχτήμονες καὶ τοὺς ἀπόκληρους τῆς περιφέρειας. Δὲ μπορούμε νὰ μιλοῦμε γιὰ ἀστυφιλία μόνο στὴν ἐποχὴ μας, ὅταν ξέρομε πὼς ἡ πολιτεία τραβοῦσε ἀνέκαθεν σὰ μαγνήτης τὸν ἄνθρωπο τοῦ χωριοῦ. Δὲ χρειαζόταν λοιπὸν ὁ Κάσσανδρος νὰ μεταχειριστεῖ βία καὶ νὰ καταστρέψει 26 «πολίσιματα», γιὰ νὰ μεγαλώσει τὸν πληθυσμὸ τῆς Θεσσαλονίκης.

τῇ Θέρμῃ σὰ μιὰ νέα πολιτεία. Μὰ γιὰ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης ἔχουμε ἓνα πολὺ σημαντικό εὑρημα ποὺ τὸ παρουσίασε ὁ βυζαντινολόγος Χ. Μπακιρτζής. «Ὁ τοίχος», γράφει ὁ κ. Μπακιρτζής, «ποὺ βρέθηκε στὸ οἰκόπεδο τῆς Στοᾶς Τόττη παράλληλα σχεδὸν μὲ τὴν ὁδὸ Μητροπόλεως καὶ μὲ μικρὴ ἀπόκλιση πρὸς ΒΔ καὶ ἦταν κτισμένος μὲ μάρμαρα ὑποχρεώνει νὰ δεχθοῦμε μιὰ πρώτη φάση τοῦ λιμένα τῆς Θεσσαλονίκης, γιὰτὶ ὁ τοίχος αὐτὸς δὲν ἦταν τοίχος ἀλλὰ προβλήτα λιμένα, ἀφοῦ διατηροῦσε ἀκόμη καὶ τοὺς σιδερένιους κρίκους ποὺ ἔδεναν τὰ καράβια. Κατὰ τὴ φάση αὐτὴ ὁ λιμένας ἦταν μεγαλύτερος καὶ πιθανὸν ὁ ἀρχικός, ποὺ ἔγινε τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ ἦταν σύμφωνα μὲ τὶς πηγὲς ἀνοχύρωτος»¹. Καὶ μόνο αὐτὸ τὸ εὑρημα φτάνει γιὰ νὰ βεβαιώσει πὼς τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης ἦτανε στὰ δυτικὰ τῆς. Ἄν ὥστόσο τὸ εὑρημ¹ αὐτὸ θέλουμε νὰ τὸ ἀποδώσουμε στὸ λιμάνι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ ὄχι στὸ λιμάνι τῶν Μακεδόνων, αὐτὸ εἶναι ἄλλο ζήτημα. Μιὰ φορὰ γιὰ τὴν ὥρα κανένα στοιχεῖο δὲ βεβαιώνει μὲ σιγουριά τὸ πρῶτο, μὰ τὸ δεύτερο φαίνεται πιὸ πιθανό.

Ὑπάρχουν ὁμως καὶ κάποιες ἐνδείξεις ποὺ βοηθοῦν κι αὐτὲς μὲ τὴ σειρά τους νὰ τοποθετήσουμε τὸ λιμάνι τῆς Θέρμης καὶ τῆς Θεσσαλονίκης στὰ ΝΔ τους. Μερικὲς ἀπ' αὐτὲς εἶναι:

Τὰ ἱερὰ τῆς Θεσσαλονίκης, τὰ εἰδωλολατρικά, εἴτε μέσ' ἀπ' τὸ κάστρο τῆς εἴτε ἔξω ἀπ' αὐτό, ἦτανε στὰ δυτικὰ τῆς. Σχετικὰ μ' αὐτὰ ὁ Χατζῆ Ἰωάννου γράφει: «Ἐξῶθεν τῆς πύλης ταύτης (δηλαδὴ τῆς Λιταίας) (ὡς εἰκάζω) ὑπῆρχον αἱ ἐκκλησίαι τῶν Ἀγάπης, Εἰρήνης, Χιόνης, καὶ μακρότερον Ματρώνης. Καὶ σήμερον δὲ ἀκόμη ἐν τῇ αὐτῇ περίπου θέσει ὑπάρχει ὁ Μεβλικανὲς (εἶδος μοναστηρίου τῶν Μουσουλμάνων). Ἐν τούτοις καὶ ἔξῶθεν τῆς Χρυσῆς Πύλης ὑπῆρχεν ἐκκλησία τοῦ ἁγίου Νικολάου»². Ἡ εἰδωλολατρικὴ Ληταία Πύλη ποὺ στὰ χρόνια τὰ χριστιανικά ἔγινε Λιταία (μὲ ι-γιώτα) Πύλη ἦταν ἡ ἐπερὶ Πύλη ποὺ ὁδηγοῦσε στὴν ἐπερὶ πολιτεία Λητῇ, ὁδηγοῦσε ὁμως καὶ στοὺς ναοὺς ποὺ ἦτανε παλιότερα ἔξω ἀπ' τὴ Θέρμη κι ἀργότερα ἔξω ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη. Ὅλ' αὐτὰ ὁμως τὰ ἱερὰ μαρτυροῦν πληθυσμὸ ποὺ μὲ τὸν καιρὸ πέρασε ἀπ' τὴν εἰδωλολατρίαν στὸ χριστιανισμό³.

Ὅταν ὁ ἅγιος Δημήτριος δίδασκε στὴ «Χαλκευτικὴ Στοά», κοντὰ στὰ σημερινὰ Καλαϊτζίδικα, στὴν Παναγία Χαλκεῶν, πῆγαιναν καὶ τὸν ἄκουγαν εἰδωλολάτρεις ἀπ' τὰ δυτικὰ τῆς Θεσσαλονίκης. Αὐτοὶ πρέπει

1. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 319-320.

2. Χατζῆ Ἰωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 34.

3. Γενικά Κανατσούλης Δ., Ἡ Ἀρχαία Λητὴ (διάλεξη), Θεσσαλονίκη 1961.

νά ήταν εγκαταστημένοι εκεί απ' την ειδωλολατρική εποχή κι έμειναν είδωλολάτρες ως τὰ χρόνια τὰ δικά του¹.

Τὸ ἀρχαιότερο ειδωλολατρικὸ νεκροταφεῖο τῆς πολιτείας ἦτανε στὸ σημερινὸ συνοικισμό τῆς Ξηροκρήνης, τοῦ Ἀξιοῦ καὶ στὶς Κλινικὲς τῆς Κτηνιατρικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου. Μὰ καὶ στὸ συνοικισμό Ραμόνα βρέθηκαν τάφοι ἑλληνιστικοὶ καὶ παλαιοχριστιανικοί. Καὶ δὲ μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει κανένας πὼς τὸ σημερινὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς εἶναι ἄσχετο μὲ τὸ ἀρχαῖο ειδωλολατρικὸ².

Τὸ κεντρικὸ λαγούμι τῆς πολιτείας, ὁ Τσερέμπουλος, κατέβαζε τ' ἀκάθαρτα νερά της στὸ λιμάνι, στὰ δυτικὰ της³.

Ὅλες τὶς ἐπιδρομὲς ἐνάντι τῆς τῆς ἀντιμετώπιζε ἡ Θεσσαλονίκη ἀπ' τὴ δυτικὴ τῆς θάλασσα, γιατί στὰ δυτικὰ τῆς ἦτανε τὸ λιμάνι τῆς καὶ κοντὰ σ' αὐτὸ καὶ τὸ ἐμπορικὸ τῆς κέντρο. Ἄν τὸ ἀρχαῖο λιμάνι ἦτανε στ' ἀνατολικά τῆς, στ' ἀνατολικά τῆς ἔπρεπε νὰ 'ναι καὶ τὸ σημερινὸ τῆς λιμάνι, γιατί ἡ πολιτεία θὰ 'χε μιὰν ἄλλη μορφή. Μὰ γιὰ νὰ 'ναι ἡ δυτικὴ περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης καλύτερη γιὰ λιμάνι, αὐτὸ θὰ τὸ καθόριζαν πρῶτ' ἀπ' ὅλα οἱ γεωλογικὲς συνθήκες τῆς περιοχῆς. Γι' αὐτὸ καὶ δὲ μπορούμε νὰ ὑποστηρίξουμε πὼς κάτι τέτοιο τὸ πρόσεξε μόνο ὁ Μέγας Κωνσταντίνος καὶ ὄχι καὶ οἱ Μακεδόνες πρὶν ἀπ' αὐτὸν ἢ οἱ Θερμαῖοι, ὅπως καὶ οἱ πρῶτοι ἰδρυτὲς τοῦ προϊστορικοῦ συνοικισμοῦ.

Ἡ Ἀγορὰ, τέλος, δηλαδὴ τὸ πολιτιστικὸ κέντρο τῆς Θεσσαλονίκης μὲ ὅλα τὰ σχετικὰ τῆς ἰδρύματα, μὲ τὰ ἱερὰ καὶ ὄλες τὶς δημόσιες ὑπηρεσίες, ἦτανε πολὺ πιὸ κοντὰ στὸ δυτικὸ τῆς κάστρο καὶ στὸ λιμάνι.

Καὶ οἱ ἐνδείξεις λοιπὸν αὐτές, πὺ στὴν οὐσία τους εἶναι ἓνα ἄλλο εἶδος ἀποδείξεις, πείθουν μὲ τὸν τρόπο τους πὼς τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν ἓνα καὶ ἦτανε στὰ δυτικὰ τῆς.

Ὅλ' αὐτὰ τώρα τὰ ἐπαληθεύουν καὶ οἱ συγγραφεῖς, ὅσοι καὶ ὅσες φορές χρειάστηκε νὰ μιλήσουν γιὰ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ μόνο πὺ μεταχειρίζονται τὴ λέξη ὁ λ ι μ ἢ ν μὲ τὸ ὀριστικὸ τῆς ἄρθρο ὁ (στὸν ἐνικὸ ἀριθμὸ) σημαίνει πὼς μιλοῦν γιὰ τὸ λιμάνι τῆς τὸ γνωστό, τὸ ἓνα τῆς λιμάνι. Ἄν ὥστόσο ὑπῆρχε κι ἓνα δεῦτερο λιμάνι τῆς, οἱ συγγραφεῖς, γιὰ νὰ ξεχωρίζουν οἱ ἀναγνώστες τους τὸ ἓν ἀπ' τ' ἄλλο, ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ τὸ μεταχειριστοῦν μ' ἓναν ἐπιθετικὸ προσδιορισμὸ, γιὰ νὰ ὀρί-

1. «Πολλὼν δὲ αὐτῶ (δηλαδὴ τῶ Δημητρίῳ) διὰ ταῦτα ἐκ τῆς τῶν Ἑλλήνων (δηλαδὴ τῶν ειδωλολατρῶν) πληθὺς προσιόντων καὶ συνευρισκομένων ἐκ δυσμῶν τοῦ τῆς Μεγαλοφύρου ἐν τῇ ἐκείσε Χαλκευτικῇ λεγομένη στοᾷ, ἔθνα καὶ εἰσῶθε τὰς συνόδους ποι-εῖσθαι» (Migne, P.Gr. 116, στ. 1176A).

2. Πέτσα Φ., Χρονικὰ Ἀρχαιολογικά, «Μακεδονικὰ» 14 (1974) 377, ἀρ. 58.

3. Βλ. Χατζη Γεωργίου, Ἀστυγραφία, σ. 65. Καμενιάτης, ἐκδ. Böhlig, σ. 50, στ. 20-21.

σουν για ποιο λιμάνι μιλούν. Μά εμείς δὲν ξέρουμε κανένα συγγραφέα, πού νά μιλάει καί για δεύτερο λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης. Ἔτσι ὁ Ρωμαῖος ἱστορικός Τίτος Λίβιος (59 π.Χ.-17 μ.Χ.) πού μίλησε πρῶτος γιά τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης, λέει πῶς ὁ βασιλιάς τῆς Μακεδονίας Περσέας «Thessalonicae navalia jusserat incendi»¹. Ὁ Λίβιος δὲ μιλάει, βέβαια, γιά λιμάνι, μὰ ἡ λέξη *navalia* πού μεταχειρίστηκε τὰ λέει ὅλα: καί λιμάνι καί νεώρια καί νεώσοικους.

Πιὸ σαφές, ὅταν μιλάει γιά τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης, εἶναι ὁ ἱστορικός Ζώσιμος, πού ἔζησε μέσα στὸν Ε' αἰῶνα μ.Χ. κι ἔγραψε τὴν ἱστορία Θεοδοσίου τοῦ Β' (408-450). Τὸ σχετικό του χωρίο λέει: «ἐπὶ τὴν Θεσσαλονίκην ἐχώρει, καὶ τὸν ἐν ταύτῃ λιμένα πρότερον οὐκ ὄντα κατασκευάσας ἐπὶ τὸν πρὸς Λικίννιον αὐθις παρεσκευάζετο πόλεμον». Ἄδικα ταλαιπώρησαν τὸ νόημα τοῦ χωρίου αὐτοῦ, πού εἶναι καὶ ἀπλό καὶ σαφές: «(Ὁ Κωνσταντῖνος) ἐπὶ τὴν Θεσσαλονίκην ἐχώρει καὶ τὸν ἐν ταύτῃ (τῇ Θεσσαλονίκῃ δηλαδὴ καὶ ὅχι «εἰς τὴν θέσιν ἐκείνην»-Θεοχαρίδης) λιμένα (τὸ λιμάνι τῆς, τὸ γνωστὸ λιμάνι τῆς πού εἶχε ἀνέκαθεν, ὅπως βεβαιώνει καὶ τὸ ὀριστικὸ ἄρθρο τὸ ν) πρότερον οὐκ ὄντα (δηλαδὴ κατ' ἐσκευασμένον — σχῆμα ἐξ ἀναλόγου = διορθωμένο) κατασκευάσας (διόρθωσε καὶ) ἐπὶ τὸν πρὸς Λικίννιον αὐθις παρεσκευάζετο πόλεμον»². Κι ὁ Ζώσιμος λοιπὸν μιλάει γιά τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης, γιά τὸ ἔνα, τὸ γνωστὸ μας λιμάνι τῆς. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ λιμάνι αὐτό, ὅταν τὸ χρειάστηκε ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος, ἦταν καταστραμμένο, ἔβαλε καὶ τὸ διόρθωσαν, γιά νὰ τὸ μεταχειριστεῖ γιά τὸν ἐμφύλιο πόλεμο.

Ὁ συγγραφέας πάλι πού ἔγραψε τὸ Β' Βιβλίο μὲ τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου μέσα στὸν 7ο αἰῶνα, ὅσες φορές χρειάστηκε νὰ μιλήσει γιά τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης μεταχειρίστηκε τὴ λέξη *λιμὴν* μὲ τὸ ὀριστικὸ τῆς ἄρθρο, γιατί μιλοῦσε γιά τὸ λιμάνι τῆς, τὸ γνωστὸ μας λιμάνι τῆς³. Αὐτὸς κιόλας τὸ 'χει συνδέσει καὶ μὲ κάποιο ναὸ τῆς "Ἀχραντῆς Θεοτόκου πού ἦταν ἐκεῖ. Γι' αὐτὸ καὶ γράφει: «Πρὸς τῷ πανυμνήτῳ τεμένει τῆς Ἀχράντου Θεοτόκου τῷ ὄντι πρὸς αὐτῷ τῷ λιμένι» (ἡ ἀραιογράφησι δική μου)⁴. Ἄν ὡστόσο ὑπῆρχε στὴ

1. Livius T., 44, 10.

2. Ζώσιμος, ἐκδ. Paschoud Fr., Paris 1971, σ. 93, στ. 21-23.

3. Lemerle P., Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans, τ. I, Texte, Paris 1979, 151, 27 «ἐπὶ τὸν λιμένα», 175, 24, «τοῦ στομίου τοῦ ἐνταῦθα λιμένος», 176, 19 «ἐν τῷ λιμένι», 176, 24 «κατὰ τὸ στόμιον τοῦ λιμένος», 176, 26 «τῷ αὐτῷ λιμένι», 188, 13 «πάντα τὸν λιμένα», 188, 23 «τῷ λιμένι τῆς Θεοσώστου», 218, 3 «ἐκ τοῦ ἐνταῦθα λιμένος».

4. Θαύματα, ἐκδ. Lemerle, 176, 25-26 «πρὸς τῷ πανυμνήτῳ τεμένει τῆς ἀχράντου Θεοτόκου τῷ ὄντι πρὸς τῷ αὐτῷ λιμένι». Ἄπ' τὴν ἔρευνα τοῦ Taffali (Topographie,

Θεσσαλονίκη κι ἓνα δεύτερο λιμάνι, ὁ συγγραφέας θά φρόντιζε νά κατατοπίσει τὸν ἀναγνώστη του σὲ ποιὸ ἀπ' τὰ δυὸ τὰ λιμάνια ἦτανε ὁ ναὸς τῆς Ἀχραντῆς Θεοτόκου.

Γιὰ ἓνα λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης μιλοῦν, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, καὶ οἱ Θεσσαλονικιοὶ συγγραφεῖς Καμενιάτης. Κυδώνης καὶ Ἀναγνώστης, ὅπως κι ὁ ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος ποὺ ἐζησε χρόνια σ' αὐτήν.

Δὲν μπορεῖ λοιπὸν νά ὑπάρχει ζήτημα γιὰ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης; οὔτε ἂν ἦταν ἓνα οὔτε ἂν ἦτανε στὰ δυτικά της καὶ πολὺ λιγότερο, φυσικά, ἀμφιβολία ἂν εἶχε λιμάνι ἢ Θεσσαλονίκη.

2. Τὸ Ρωμαϊκὸ Λιμάνι

Ὑποστηρίζουν ὥστούσο πῶς στὰ ΝΑ τῆς Θεσσαλονίκης, κοντὰ στὸ Λευκὸ Πύργο, ὑπῆρχε ἓνα «Ρωμαϊκὸ λιμάνι», ποὺ τὸ ἀνοῖξαν, γιὰ τὸ γαλεριανὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα, ὅταν τὸ ἐχτιζαν. Ἀντιγράφω τὶς σχετικὲς ἀπόψεις:

«Στὴν ἴδια θέση (δηλαδὴ τοῦ Λευκοῦ Πύργου) ὑπῆρχε πιθανότατα στὴ ρωμαϊκὴ περίοδο μεμονωμένος πύργος, ὁ ὁποῖος προστάτευε τὴν εἴσοδο τοῦ ρωμαϊκοῦ λιμένα (ἢ ἀραιογράφηση δική μου) τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ὑπῆρχε στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς πόλης πρὶν κατασκευασθῇ στὸ δυτικὸ ὁ λιμένας τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου»¹. «Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι Ἑκκλησιαστικὴ Σκάλαι ὀνομαζόταν στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. ὁ ρωμαϊκὸς λιμένας τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ βρισκόταν στὴ ΝΑ γωνία τῆς πόλης»². «Ὅτι ἡ περιοχὴ τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου Δημητρίου Γούναρη-Παύλου Μελά-Νικηφόρου Φωκᾶ καὶ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (παραλιακὴ ὁδὸς) καὶ γύρω ἀπὸ αὐτὸ ἦταν κάποτε θάλασσα καὶ ἐπιχώθηκε μὲ φερτὰ ὑλικά μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὸ μεγάλο στρῶμα σπασμένων ἀγγείων, ποὺ βρέθηκαν στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ θαλασσίου

σ. 191-192) γιὰ τὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Μηνᾶ καὶ ἀπ' τὰ σχετικὰ προβλήματα ποὺ τὸν ἀπασχόλησαν γιὰ τὴν ἱστορία του ἔφτασε στὸ συμπέρασμα πῶς ὁ σημερινὸς αὐτὸς ναὸς εἶναι χτισμένος ἐπάνω στὰ ἐρείπια ἐνὸς παλιότερου ναοῦ τῆς Ἀχραντῆς Θεοτόκου. Μὰ κι αὐτὸς ὁ ναὸς εἶναι χτισμένος ἐπάνω στὰ ἐρείπια ἐνὸς ἄλλου ἀκόμα παλιότερου ναοῦ ποὺ πρέπει νά φτάνει στὴν ἐποχὴ τῆς εἰδωλολατρίας. Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸ πῶς στὰ χρόνια τῆς εἰδωλολατρίας ὑπῆρχε ἐδῶ κάποιο ἱερὸ τοῦ Ποσειδῶνα. Ὅταν ἀργότερα οἱ εἰδωλολάτρες Θεσσαλονικιοὶ βαφτίστηκαν χριστιανοί, τὸ ἱερόν ναὸ καὶ τὸν ἀφιέρωσαν στὴν Ἀχραντὴ Θεοτόκῳ. Ἐπειδὴ ὁμοῦ ὁ ναὸς αὐτὸς ἦτανε κοντὰ στὸ λιμάνι, ὁ συγγραφέας τοῦ σχετικοῦ τμήματος μὲ τὰ Θαύματα, μιλώντας γιὰ τὸ ναὸ τῆς Ἀχραντῆς Θεοτόκου, ποὺ ἦτανε κι αὐτὸς κοντὰ στὸ λιμάνι, αὐτὸν τὸ ναὸ πρέπει νά εἶχε κατανοῇ.

1. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 304.

2. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 312.

τείχους, πού βρέθηκε στην οδό Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (παραλιακή οδός) 75 καὶ ἀπὸ τῆ θεμελίωση τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ παραλίου τείχους στὴν οδὸ Δημητρίου Γούναρη 4 καὶ Παύλου Μελά 1 ἐπάνω σὲ ξύλινους πασσάλους. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἐνισχύουν τὴ σκέψη ὅτι ἡ λεγόμενη στὶς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ. Ἑκ κ λ η σ ι α σ τ ι κ ῆ Σ κ ἄ λ α (λιμάνι) μόνον πρὸς τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς πόλης θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχη»¹. «Ὁ ρωμαϊκὸς αὐτὸς λιμένος εἶχε ἀναμφισβήτητα σχέση μετὰ τὸ γαλεριανὸ συγκρότημα, ὅπως στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ λιμάνι τοῦ Βουκολέοντα μετὰ τὰ αὐτοκρατορικὰ ἀνάκτορα καὶ στὸ Spalato τὸ λιμάνι μετὰ τὸ ἀνάκτορο τοῦ Διοκλητιανοῦ... Ὁ λιμένος αὐτὸς ἦταν σύγχρονος μετὰ τὸ γαλεριανὸ συγκρότημα, πού χρονολογεῖται στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 4ου αἰ. καὶ διατηρήθηκε σὲ λειτουργία, εἴτε ἀλόκληρος εἴτε μετὰ μορφὴ μικρῆς σκάλας ὥς τὴ νέα διαμόρφωση τῆς θαλάσσιας ὁχύρωσης τῆς Θεσσαλονίκης, ἀμέσως μετὰ τὸ 620-630». «Στὴν ἴδια θέση» (δηλαδὴ τοῦ «ρωμαϊκοῦ λιμένα» στὰ ΝΑ), ἀλλὰ μετὰ κάποια διαφορετικὴ μορφὴ, μπορεῖ νὰ ὑποθέσῃ κανεὶς ὅτι βρισκόταν τὸ λιμάνι τῆς ἑλληνιστικῆς Θεσσαλονίκης»².

Τὶς ἴδιες θέσεις γιὰ ρωμαϊκὸ λιμάνι ὑποστηρίζει κι ὁ καθηγητὴς Γιώργος Θεοχαρίδης πού γράφει: «δὲν ὑπῆρχον τότε (παλιότερα δηλαδὴ) ἀποδείξεις ὑπάρξεως ρωμαϊκοῦ λιμένος εἰς τὰ ἀνατολικά τῆς πόλεως. Σήμερον..., εἰς τὴν πρὸς τὴν θάλασσαν περιοχὴν τοῦ συγκροτήματος τοῦ Γαλερίου, ἢ ὑπαρξὺς ἐκεῖ ρωμαϊκοῦ λιμένος δὲν τίθεται ἐν ἀμφιβόλῳ»³. Λίγο παρακάτω ὁμοῦ εἶναι πῶς κατηγορηματικὸς: «οὐδεὶς ἐκ τῶν ἀσχοληθέντων μετὰ τὴν τοπογραφίαν τῆς Θεσσαλονίκης πρὸ τοῦ συγγραφέως ἔχει παρουσιάσει μέχρι τοῦδε τόσα πολλὰ καὶ στερεὰ στοιχεῖα περὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ λιμένος τῆς Θεσσαλονίκης»⁴.

Τὸ ἴδιο τονίζει καὶ μετὰ ἀφορμὴ τὸ ἑλληνιστικὸ λιμάνι: «ὁ ἑλληνιστικὸς καὶ ἔπειτα ρωμαϊκὸς λιμὴν εὕρισκετο εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς πόλεως παρὰ τὸν Λευκὸν Πύργον, ὅπου ὀλόκληρον οἰκοδομικὸν τετράγωνον εἶναι ἐπίχωσις φερτῶν ὑλικῶν»⁵.

Στὰ τρία πρῶτα ἀπ' τὰ χωρία αὐτά, ὅπως βλέπει ὁ ἀναγνώστης, συναντοῦμε τὸν ὅρο «ρωμαϊκὸ λιμάνι» σὰ νὰ ἐκφράζει κατὰ αὐταπόδειχτο.

Στὸ χωρίο μετὰ τὴν πληροφορία πὼς στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο Δημ. Γούναρη κτλ. βρέθηκε ἓνα μεγάλο στρῶμα ἀπὸ σπασμένα ἀγγεῖα, ἐκεῖνο

1. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 320.

2. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 321.

3. Θεοχαρίδης Γ., Βιβλιοκρισία τῆς μελέτης τοῦ Μπακιρτζή, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, «Μακεδονικά» 15 (1975) 380.

4. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία, σ. 387.

5. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία, σ. 387.

μόνο πού βλέπει κανεῖς εἶναι πὼς ὑπῆρξε κάποια ἐποχὴ πού ἡ θάλασσα ἔφτανε ὡς αὐτὸ τὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο. Τῇ γνώμῃ ὁμως γιὰ λιμάνι δὲν τῇ στηρίζει οὔτε κανένα ἀνασκαφικὸ εὑρημα, ὅπως εἶδαμε γιὰ τὸ δυτικὸ λιμάνι, οὔτε καμιὰ ἱστορικὴ πηγὴ. Ἡ γνώμῃ γιὰ λιμάνι εἶναι μιὰ γνώμῃ ἑνὸς πολιτικοῦ μηχανικοῦ-ἐργολάβου καὶ ὄχι κανενὸς εἰδικοῦ ἀρχαιολόγου πού ἔκαμε συστηματικὲς ἀνασκαφές¹. Γι' αὐτὸ καὶ δὲν ξέρω ἂν τὰ κεραμικὰ αὐτὰ μπάζα—ἡ πληροφορία μιλάει γιὰ «σπασμένα ἀγγεῖα»,—μποροῦν νὰ θεμελιώσουν τὸ ἐπιχείρημα πὼς στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο Δημ. Γούναρη κτλ. ὑπῆρξε ἄλλοτε λιμάνι².

Οἱ πολύτιμες τοπογραφικὲς ἐρευνὲς τοῦ στῆ Θεσσαλονίκη ὁδήγησαν τὸν καθηγητὴ Vickers νὰ ἐπισημάνει πὼς ἀπ' τὰ 362-417 ἔχουν γίνεи σ' αὐτὴ ἔξι μεγάλοι σεισμοί³. Τὸν ὁδήγησαν ἐπίσης στὸ συμπέρασμα πὼς τὸν Ε' αἰῶνα ὑπῆρξε στῆ Θεσσαλονίκη ἓνας μεγάλος οἰκοδομικὸς ὀργανισμός⁴. Ὁ μακαρίτης πάλι Μπάμπης Μακαρόνας πού ἔκαμε τὶς ἀνασκαφὲς στὸ Ὑκτάγωνο, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα γράφει: «συνάγεται μετὰ πιθανότητος ὅτι τὸ κτήριο (δηλαδὴ τὸ Ὑκτάγωνο) ὑποστάν ζημίας. ἔμεινεν ἀχρησιμοποίητον ἐπὶ μακρὸν χρονικὸν διάστημα, εἴτα δὲ κατέρρευσεν ἐντελῶς ἐκ βιαίας αἰτίας, ἴσως ἐκ σεισμοῦ»⁵. Στοιὺς σεισμοὺς λοιπὸν πρέπει ν' ἀποδώσουμε τὰ πολλὰ κεραμικὰ μπάζα, πού βρέθηκαν στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο Δημ. Γούναρη κτλ., ὅπου ἔφτανε ἄλλοτε ἡ θάλασσα, ὅπως καὶ τὸν οἰκοδομικὸ ὀργανισμὸ πού ἔχει ἐπισημάνει ὁ καθηγητὴς Vickers.

Δυὸ ἄλλα ἐπιχειρήματα γιὰ ρωμαϊκὸ λιμάνι στὰ ΝΑ τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι ἐπικουρικά.

Τὸ ἓνα εἶναι πὼς «Περὶσσότερο κατηγορηματικὸς (πὼς ὑπῆρξε δηλαδὴ ρωμαϊκὸ λιμάνι στὰ ΝΑ τῆς Θεσσαλονίκης) εἶναι ὁ Struck, ὁ ὁποῖος σχεδίασε δίπλα στὸν Λευκὸ Πύργο ὀρθογώνια ἐσοχὴ ὑποδηλώνοντας προφανῶς μικρὸν λιμένα»⁶.

Πραγματικὰ ὁ Γερμανὸς μηχανικὸς Struck, πού ἔζησε στῆ Θεσσαλονίκη στὴν ἀρχὴ τοῦ αἰῶνα μας, σ' ἓνα τοπογραφικὸ τοῦ σχέδιο τῆς Θεσσαλονίκης, στὸ ἀνατολικὸ θαλασσινὸ τῆς κάστρο, δίπλα στὸ Λευκὸ Πύργο, σημείωσε μιὰν «ὀρθογώνια ἐσοχὴ», χωρὶς ὁμως νὰ ἐξηγήσει τί θέλει νὰ

1. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 320, σημ. 157.

2. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 320.

3. Vickers M., Observations on the Octagon at Thessaloniki, JRS 63 (1973) 120, σημ. 80.

4. Vickers M., Further Observations on Chronology of the Walls of Thessaloniki, «Μακεδονικὰ» 12 (1972) 229-230.

5. Μακαρόνας Χ., Τὸ Ὑκτάγωνον τῆς Θεσσαλονίκης, ΠΕ, 1950, σ. 304.

6. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 320.

πεί ή έσοχή αυτή. Ούτε δηλαδή, άν θέλει νά πεί λιμάνι, από πού πήρε τη σχετική πληροφορία, ούτε σέ ποιάν έποχή τó τοποθετεί. Ίσως όμως ό Struck μέ την έσοχή αυτή νά ήθελε νά πεί πού τελείωνε τó ανατολικό κάστρο στη θάλασσα, πριν τó γκρεμίσουν οί Ρωμαίοι, για νά χτίσουν τó γαλεριανό οικόδομικό συγκρότημα. Καί είναι πολύ πιθανό αυτό.

Τό άλλο έπιχείρημα είναι πώς ό Γάλλος ταξιδιώτης καί πολιτικός Rouquerville λέει πώς «Τμήμα τού μόλου του (δηλαδή τού ρωμαϊκού λιμανιού) ήταν όρατό στις άρχές τού 19ου αιώνα μέσα στη θάλασσα καί κοντά στό Λευκό Πύργο»¹.

Άλλά ή πληροφορία τού Rouquerville για τή θέση τού μόλου αυτού δέν είναι σαφής. Λέει μόνο πώς «on voit sous les eaux les rest d'un mole», χωρίς νά μάς προσανατολίζει², μέ άναφορά στό Λευκό Πύργο, σέ ποιό σημείο της θάλασσας ήταν ό μόλος αυτός. Άν όστόσο δεχτούμε πώς τó λιμάνι ήτανε στό οικόδομικό τετράγωνο Δημ. Γούναρη κτλ. κι έπαψαν νά τó συντηρούν άπ' τόν 7ο κιόλας αιώνα, είναι σάν άπίστευτο νά ύπήρχαν άπομεινάρια από μόλο του στην άρχή τού 19ου αιώνα μέσα σέ μιá θάλασσα τόσο άνεμόδαρτη σάν τού Λευκού Πύργου. Τό ίδιο άπίστευτο είναι πώς μπορούσε ένας μόλος άπ' τó τετράγωνο Δημ. Γούναρη κτλ. νά φτάνει τόσο βαθιά στην άνεμόδαρτη αυτή τή θάλασσα. Δέν ξέρουμε άκόμα πόσο κοντά στη θάλασσα τού Λευκού Πύργου μπορούσε νά πλησιάσει ό Γάλλος διπλωμάτης την έποχή αυτή, καί μ' όλη τή διπλωματική του άσυλία, καί τί είδε. Γιατί είναι πολύ πιθανό, πώς αυτό πού είδε ό Rouquerville καί τó πήρε για άπομεινάρι από μόλο, νά ήτανε κάποια «ξέρα» άπ' τις τόσες πού γίνονταν ως πριν λίγα χρόνια άκόμα, γύρω άπ' τó Λευκό Πύργο, άπ' τις κατεβασιές τών ξεροπόταμων. Δέν μπορεί λοιπόν ό Rouquerville νά έχει δει άπομεινάρια από μόλο στη θάλασσα τού Λευκού Πύργου.

Άφησα στό τέλος τó έπιχείρημα μέ τή σχέση πού μπορούσε νά έχει τó λιμάνι τού Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη μέ τά αυτοκρατορικά λιμάνια, τού Βουκολέοντα στην Κωνσταντινούπολη καί τού Spalato στη Δαλματία. Άντιγράφω τó σχετικό χωρίο: «Ό ρωμαϊκός αυτός λιμένας είχε άναμφισβήτητα σχέση μέ τó γαλεριανό συγκρότημα, όπως στην Κωνσταντινούπολη τó λιμάνι τού Βουκολέοντα μέ τά αυτοκρατορικά άνάκτορα καί στό Spalato τó λιμάνι μέ τó άνάκτορο τού Διοκλητιανού»³.

Ό Μακαρόνας, μιλώντας για τόν τρόπο πού έχτισαν τó γαλεριανό

1. Μπακιρτζής, 'Η θάλασσα όχύρωση, σ. 321.

2. Άπό γράμμα τού Rouquerville στόν Tafel Th. (L., F), De via militari Romanorum Egnatia, φωτοτυπημένη ανατύπωση, London 1972, σ. 10.

3. Μπακιρτζής, 'Η θάλασσα όχύρωση, σ. 321.

οικοδομικὸ συγκρότημα, γράφει: «Τὸ σπουδαιότερο εἶναι ὅτι τὰ οἰκοδομήματα τοῦ συγκροτήματος τούτου ἔγιναν ὄχι τμηματικά καὶ ἀνάλογα ἀπὸ τὶς ἀνάγκες ποὺ ὑπῆρχαν κάθε φορά, ἀλλὰ προγραμματίσθηκαν καὶ σχεδιάσθηκαν ἐξ ἀρχῆς μὲ ὀργανικὴ διάρθρωση καὶ ἐνότητα κι ἐκτελέσθηκαν σ' ἓνα σύντομο σχετικὰ χρονικὸ διάστημα»¹. Ἀφοῦ ὁμως τὸ γαλεριανὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα τὸ σχεδίασαν στὸ σύνολο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ ἔχτισαν «σ' ἓνα σύντομο σχετικὰ χρονικὸ διάστημα», ἂν, μαζί μ' αὐτό, εἶχαν σκεφτεῖ ν' ἀνοίξουν καὶ λιμάνι, ὅπως εἶχαν τὰ δικά τους λιμάνια τὰ παλάτια, τοῦ Βουκολέοντα στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τοῦ Διοκλητιανοῦ στὸ Spalato, θὰ πρέπει καὶ τὸ λιμάνι νὰ τὸ εἶχαν κάμει, τὸν ἴδιο καιρὸ, μὲ τὸ ἀνακτορικὸ συγκρότημα. Ὅταν λοιπὸν πέθανε ὁ Γαλέριος τὸ Μῆν τοῦ 311, ὅπως ξέρουμε, ἔπρεπε νὰ ὑπῆρχε τὸ λιμάνι. Ἐτσι, ὅταν ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος ἦρθε στὴ Θεσσαλονίκη στὰ 322, γιὰ νὰ ἐτοιμαστῇ ἐνάντια στὸ γαμπρὸ του καὶ συνάρχοντά του Λικίνιο, πρέπει νὰ βρῆκε ἓνα λιμάνι ἑτοιμὸ ἀπὸ κάθε ἄποψη. Ἄν ὥστόσο τοῦ ἦταν μικρὸ γιὰ τὶς πολεμικὲς του ἀνάγκες, δὲν εἶχε παρὰ νὰ τὸ μεγαλώσει καὶ νὰ πάρει μέσα του καὶ τὸ «ἐλληνιστικόν», ἀφοῦ καὶ αὐτὸ ἦτανε κάπου ἐκεῖ κοντά, ἂν ὄχι συνέχειά του². Γιὰ ἓναν ἐμφύλιο πόλεμο μὲ τὸν πρόσκαιρο πάντοτε χαρᾶχτήρα του οὔτε μόνιμα πολεμικὰ ἔργα χρειάζοταν ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος οὔτε εἶχε τὸν καιρὸ ν' ἀνοίξει ἓνα λιμάνι ἀπ' τὴν ἀρχή, ἐκεῖ ποὺ δὲν ὑπῆρχε πρὶν.

Ἐπειτα ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος, Ρωμαῖος αὐτοκράτορας αὐτός, θὰ προτιμοῦσε νὰ μεταχειριστῇ τὸ «ρωμαϊκὸ λιμάνι», τῆς ἀνατολικῆς δηλαδὴ παραλίας τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ γιὰ τὸν πρόσθετο λόγον πὼς συνδεότανε καὶ μὲ τὸ αὐτοκρατορικὸ χτηριακὸ συγκρότημα τοῦ Γαλερίου. Ἐτσι ὅλη αὐτὴ ἡ περιοχὴ πρέπει νὰ εἶχε ἓνα χρῶμα ρωμαϊκὸ καὶ θὰ τοῦ θύμιζε μιὰν ἐνδοξὴ ρωμαϊκὴ παράδοση ποὺ θὰ τὴ συνέχιζε κι ὁ ἴδιος. Κι ἂν χρειαζότανε νὰ μείνει στὴ Θεσσαλονίκη, θὰ ἔμενε σ' αὐτό. Ἄν τώρα στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ αὐτοκρατορικὸ παλάτι εἶχε τὸ λιμάνι τοῦ Βουκολέοντα καὶ στὴ Δαλματία τὸ παλάτι τοῦ Διοκλητιανοῦ εἶχε τὸ λιμάνι τοῦ Spalato,

1. Μακαρόνας Χ., Ἡ Καμάρα, τὸ θριαμβικὸ τόξο τοῦ Γαλερίου στὴ Θεσσαλονίκη, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 18. Ὁ Μακαρόνας ποὺ ἔκαμε καὶ τὶς ἀνασκαφὲς στὸ γαλεριανὸ ἀνακτορικὸ συγκρότημα πιστεύει πὼς «ἡ οἰκοδόμησή του θὰ πραγματοποιήθηκε μέσα στὴν πρώτη πενταετία τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνα», αὐτόθι, σ. 8. Καὶ πρέπει νὰ ἔναι ἔτσι, ἂν θυμηθοῦμε πὼς τὸ Γαλέριο τὸν ἀνακήρυσαν Αὐγουστο τὴν 1 τοῦ Μῆν τοῦ 305 καὶ πὼς πέθανε πάλι μὴνα Μῆν στὰ 311 (Μακαρόνας, αὐτόθι, σ. 50). Εἶναι φυσικὸ μέσα σ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα νὰ τοποθετήσουμε καὶ τὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ ἔχτισαν τὸ ἀνακτορικὸ τοῦ συγκρότημα.

2. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 321.

αυτό δὲν εἶναι ἀποδεικτικό στοιχείο πὼς καὶ στὴ Θεσσαλονίκη τὸ γαλεριανὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα πρέπει νὰ εἶχε, τὸ δίχως ἄλλο, καὶ κάποιο δικό του λιμάνι. Ἐπειτα τὰ λιμάνια ἐκεῖνα ἦταν φυσικὰ κι ἐξυπηρετούσαν μόνιμα αὐτοκρατορικὰ παλάτια. Τὸ παλάτι, ἀντίθετα, τοῦ Γαλέριου εἶχαν ἀρχίσει νὰ τὸ χτίζουν μέσα στὸν ἐμφύλιο πόλεμο τοῦ 305-323 πού δὲ φαινότανε οὔτε πότε οὔτε καὶ τί τέλος θὰ 'παιρνε, μὰ καὶ δὲν ἔλειπε ποτὲ ὁ προσωρινὸς τοὺς χαραχτήρας, οὔτε τοῦ παλατιοῦ οὔτε τοῦ λιμανιοῦ. Τὸ λιμάνι κιόλας δὲν ξέروμε κὰν ἂν τὸ καταπιάστηκαν, γιατί ἡ θάλασσα στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἦτανε ἀνεμόδαρτη καὶ καλοκαίρι-χειμῶνα ρηχὴ κι ἔπρεπε νὰ 'ναί τεχνητό¹. Μὰ ἓνα τέτοιο λιμάνι μέσα σὲ τόσο ἀνάποδες φυσικὲς συνθῆκες θὰ ἦτανε δύσκολο πολὺ νὰ τὸ συντηροῦν. Στὸ μεταξὺ τὸ Μῆν τοῦ 311 πέθανε κι ὁ Γαλέριος στὴ Μητροβίτσα (Σίρμιο) τῆς Σερβίας, ἐνῶ ἀργότερα—ἴσως μέσα στὸν ἴδιο, τὸν 4ο αἰῶνα—καταστράφηκε ἀπὸ σεισμὸ ὁλόκληρο τὸ γαλεριανὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα².

Δὲν μποροῦμε λοιπόν, βασισμένοι μόνο στὸν ἀναλογικὸ συλλογισμό πὼς «ὅπως τὰ παλάτια τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τοῦ Spalato εἶχαν τὰ δικά τους λιμάνια, ἔτσι πρέπει νὰ εἶχε τὸ δικό του λιμάνι καὶ τὸ παλάτι τοῦ Γαλέριου στὴ Θεσσαλονίκη». Καὶ φαίνεται πὼς ὅλο τὸ βάρος γιὰ τὴν πεποίθησι πὼς ὑπῆρξε, στ' ἀλήθεια, «ρωμαϊκὸ λιμάνι» στὴ Θεσσαλονίκη ἀπάνω σ' αὐτὸν τὸ συλλογισμό βασίστηκε. Ὡστόσο ἡ συσχέτισι αὐτὴ οὔτε καὶ σὰν ὑπόθεσι μπορεῖ νὰ σταθεῖ. Τὸ κεντρικὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης (τῶν Μακεδόνων) μὲ τὶς λογῆς-λογῆς εὐκολίες του καὶ μὲ τὴ σιγουριά του, καὶ πού ὅμως δὲν ἦτανε καὶ μακριὰ ἀπ' τὸ γαλεριανὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα, μποροῦσε νὰ τὸ ὑπηρετεῖ καὶ καλύτερα καὶ ἀπὸ κάθε ἄποψη.

Ἐχουμε ὅμως καὶ ἄλλα ἱστορικὰ στοιχεῖα πού βεβαιώνουν πὼς δὲν ὑπῆρξε λιμάνι στὰ ΝΑ τῆς Θεσσαλονίκης.

Ὅπως ξέρομε, σ' ὅλο τὸ διάστημα τῶν πρωτοβυζαντινῶν αἰώνων, πού οἱ βάρβαροι κατέβαιναν κύματα κύματα στὴν Ἑλληνικὴ Χερσόνησο, ἡ πολιτεία πού τοὺς τραβοῦσε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλην ἦτανε ἡ Θεσ-

1. Εὐστάθιος ὁ Θεσσαλονίκης, *La espugnazione*, ἔκδ. Κυριακίδης Στ., Palermo 1961, σ. 74, στ. 10-19. Κάτι ἀνάλογο θέλει νὰ πεῖ κι ὁ Καμενιάτης, ὅταν γράφει: «ἀλλ' ἐνθα βαθυνόμενον τὸ τῆς θαλάσσης ὕδωρ» (Καμενιάτης, ἔκδ. Böhlig, Berlin 1973, σ. 24, στ. 39-40) καὶ «τὸ τῆς θαλάσσης ὕδωρ ἐν αὐτῷ μᾶλλον τῷ τόπῳ διὰ βάθους χωροῦν» (σ. 32, στ. 39-40). Ἀκόμα καὶ στὰ 1880 ὁ Χατζῆ Ἰωάννου ἔγραψε: «Ἐκ δὲ τῆς θαλάσσης δὲν θὰ ἡδύνατό τις νὰ τὰ ἐξετάσῃ (δηλαδὴ τὰ τεῖχη) ἀνέτως, διότι ἔνεκα τῆς ρηχότητος τῶν ὑδάτων (ἡ ἀραιογράφησι δική μου) ἡ λέμβος ἔπρεπε νὰ πλέῃ ἄρκετὰ μακρὰν» (Χατζῆ Ἰωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 22-23).

2. Μακαρόνας, Τὸ Ὀκτάγωνον, σ. 304.

σαλονίκη. Τις επιθέσεις τους ενάντια της τις έκαμναν από στεριά και θάλασσα. Μιάν επίθεση λοιπόν απ' αυτές, ανάμεσα στις τόσες άλλες, συναντούμε στο Β' Βιβλίο με τὰ Θαύματα. Ὁ συγγραφέας πού τὴν περιγράφει μιλάει στὸ ἴδιο τμήμα τοῦ κειμένου του γιὰ τὸ ναὸ τῆς Ἀχραντῆς Θεοτόκου, γιὰ τὸ μόλο, γιὰ τὴν Ἑκκλησιαστικὴ Σκάλαι καὶ γιὰ τὴ Σοῦδα. "Ὅλα ὅμως τὰ μέρη αὐτὰ εἶναι στὰ ΝΑ τῆς Θεσσαλονίκης, δίπλα στὸ λιμάνι. Καὶ ἐπειδὴ οἱ βάρβαροι στὴν παραλία, απ' τὸ λιμάνι ὡς τὸ σημερινὸ Λευκὸ Πύργο, δὲν μπορούσαν νὰ πιάσουν, ἀναγκάστηκαν νὰ φουντάρουν στὸ Κελάρι, δυὸ μίλια μακριὰ απ' τὸ λιμάνι¹. Ἄν ὥστόσο ὑπῆρχε «Ρωμαϊκὸ λιμάνι» στὰ ΝΑ τῆς Θεσσαλονίκης, θὰ προσπαθοῦσαν νὰ πιάσουν σ' αὐτό, ὅπως θὰ προσπαθοῦσαν νὰ κάμουν ἀργότερα τὸ ἴδιο καὶ οἱ Σαρακηνοὶ κουρσάροι καὶ οἱ Νορμανδοί.

Στὸ Χρονικὸ τοῦ Καμενιάτη συναντοῦμε πολλὰ στοιχεῖα πού εἴτε ἄμεσα εἴτε ἔμμεσα βεβαιώνουν κι αὐτὰ μετὰ τὴ σειρά τους πὼς δὲν ὑπῆρξε λιμάνι στὰ ΝΑ τῆς Θεσσαλονίκης. Θ' ἀναφέρω τοῦτο: "Ὅταν ἔφευγαν απ' τὴ Θεσσαλονίκη, ἀφοῦ τὴν πῆραν καὶ τὴ ρήμαξαν οἱ Σαρακηνοὶ κουρσάροι, πέρασαν πρῶτα απ' τὴν πόρτα Ρώμα, πού ἦτανε λίγο πιὸ πάνω απ' τὸ σημερινὸ Λευκὸ Πύργο². Ἄν ὑπῆρχε κάποτε λιμάνι ἐδῶ, ὅσο κι ἂν τὸ εἶχαν παρατήσει καὶ ἡ Κοινότητα τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὸ ἐπίσημο Κράτος, ὅσο κι ἂν εἶχε καταστραφεῖ ἀπὸ μιὰ τέτοια ἀμέλεια, σ' ὅποια κατάσταση καταστροφῆς κι ἂν ἦτανε, οἱ ναυτικοὶ θὰ τὸ μεταχειρίζονταν κι αὐτοῦ θὰ ἔπιαναν οἱ Σαρακηνοὶ καὶ ὅταν ἔφευγαν καὶ ὅταν πῆγαν νὰ πάρουν τὴ Θεσσαλονίκη. Κι ὁ Καμενιάτης, πού μᾶς δίνει τὴν πληροφορία αὐτὴ, θὰ μιλοῦσε τότε, μετὰ τὸν τρόπο του, γιὰ λιμάνι καὶ ὄχι γιὰ πόρτα Ρώμα. Πὼς γίνεται ὅμως ἕνα αὐτοκρατορικὸ λιμάνι πού τὸ συντηροῦσαν ὡς τὰ 630 καὶ ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία εἶχε ἀρχίσει σὲ λίγο νὰ παίρνει μιὰν ἀνοδικὴ πορεία γενικῇ, νὰ μὴν ἀφήσει καμιὰν ἀνάμνηση, ὅταν τὸ δυτικὸ τὸ θυμόταν ὁ λαὸς ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ περασμένου αἰώνα; Κι ὅμως κι ἐμεῖς, ἀκόμα καὶ σήμερα, μιλοῦμε γιὰ Ἱπποδρόμιο, γιὰ Βαρδάρη κ.ἄ.

Τὸ «Ρωμαϊκὸ λιμάνι» λοιπὸν οὔτε ἀνασκαφικὰ εὐρήματα τὸ βεβαίωσαν οὔτε συγγραφεῖς, σύγχρονοι ἢ ἄς εἶναι καὶ κατοπινοί, τὸ μαρτυροῦν. Οὔτε ὅμως καὶ ἡ προφορικὴ παράδοση φύλαξε κάποιαν ἀνάμνησίν του. Ὁ ὁρὸς εἶναι καὶ ν ο φ α ν ῆ ς (ἐδῶ ἡ καθαρᾶ καθαρεύουσα ἀναγκαῖα), δίχως νὰ στηρίζεται σὲ κανένα συγκεκριμένον στοιχεῖον.

1. Θαύματα, ἔκδ. Lemerle, I, σ. 176, στ. 15-177, σ. 2, 177, στ. 6-23.

2. Καμενιάτης, ἔκδ. Böhlig, σ. 55, στ. 28-30.

3. *Ἡ Ἑκκλησιαστικὴ Σκάλα*

Γιὰ τὴν Ἑκκλησιαστικὴ Σκάλα διαβάζουμε: «Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι Ἑκκλησιαστικὴ Σκάλα ὀνομαζόταν στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. ὁ ρωμαϊκὸς λιμένας τῆς Θεσσαλονίκης ποὺ βρισκόταν στὴ ΝΑ γωνία τῆς πόλης»¹. «Ἡ λεγόμενη στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. Ἑκκλησιαστικὴ Σκάλα (λιμάνι) μόνον πρὸς τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς πόλης θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει»². «Εἶναι πιθανόν... ἡ μεγαλοπρεπὴς εἴσοδος τοῦ Ὁκταγώνου τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ἦταν στὰ χριστιανικὰ χρόνια μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες ἐκκλησίες τῆς πόλης, νὰ ὀδηγοῦσε στὴν ἀποβάθρα αὐτῇ· ἔτσι ἐρμηνεύεται καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ λιμένα ὡς ἐκκλησιαστικοῦ»³. Τὰ χωρία δηλαδὴ αὐτὰ θέλουν νὰ στηρίξουν τὴ γνώμη πὼς Ἑκκλησιαστικὴ Σκάλα ἦταν τὸ «ρωμαϊκὸ λιμάνι».

Πὼς ἡ Ἑκκλησιαστικὴ Σκάλα ἦταν τὸ ρωμαϊκὸ λιμάνι δὲν ἀμφιβάλλει οὔτε ὁ καθηγητὴς Θεοχαρίδης. Μόνο ποὺ αὐτὸς θέλει τ' ὄνομά της ὄχι ἀπ' τὸ Ὁχτάγωνο, μὰ ἀπὸ κάποιαν ἄλλη ἐκκλησιά ποὺ ἦτανε στὸ ρωμαϊκὸ λιμάνι πιὸ κοντὰ ἀπ' τὸ Ὁχτάγωνο. Γράφει λοιπὸν: «ὁλόκληρος ὁ ρωμαϊκὸς λιμὴν ὀνομάζετο Ἑκκλησιαστικὴ Σκάλα ὄχι βεβαίως ἐκ τῆς συνδέσεώς του μετὰ τῆς μεγαλοπρεποῦς εἰσόδου τοῦ Ὁκταγώνου τοῦ Γαλεριανοῦ συγκροτήματος, τὸ ὁποῖον δὲν διετέλεσε, ὡς πιστεύει ὁ συγγραφεὺς (δηλαδὴ ὁ κ. Μπακιρτζής) καὶ ὡς τοῦτο συνέβη μὲ τὴν θόλον τοῦ Ἀγίου Γεωργίου (Rotonda), μέγας χριστιανικὸς ναὸς»⁴. Καὶ συμπληρώνει τὴ σκέψη του αὐτὴ μὲ τοῦτα: «Πρέπει λοιπὸν νὰ ἀναζητηθῇ ἄλλος γειτονικὸς χριστιανικὸς ναὸς, ὁ ὁποῖος ἔδωσεν εἰς τὸν ρωμαϊκὸν λιμένα τὸ ὄνομα Ἑκκλησιαστικὴ Σκάλα, καὶ αὐτὸς πρέπει νὰ εὕρισκετο πιθανῶς εἰς τὴν πλησιεστέραν καὶ τοῦ Ὁκταγώνου πρὸς τὸν λιμένα θέσιν»⁵. Καὶ προτείνει σὰν τέτοια τὴν ἐκκλησιά τῆς σημερινῆς Νέας Παναγίας ποὺ τότες ἦτανε ἡ Μονὴ τῆς Μεγάλης Παναγίας.

Ὁ καθηγητὴς Vickers νομίζει πὼς ὁ ὅρος «Ἑκκλησιαστικὴ Σκάλα» ἔχει σχέση μ' ὀλάκερο τὸ λιμάνι, ἴσως ὁμως καὶ μὲ μιὰν ἀποβάθρα του⁶.

1. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 312.

2. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 320.

3. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 320-321.

4. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία, σ. 387. Στὴν Ἱστορία του ὁμοῦ τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους (285-1354) (Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 150, σημ. 2), ὁ Θεοχαρίδης δέχεται πιά ὅλες τὶς θέσεις τοῦ Μπακιρτζή καὶ γιὰ τὸ Κελάρι καὶ γιὰ τὴν Ἑκκλησιαστικὴ Σκάλα καὶ γιὰ τὸ Ρωμαϊκὸ λιμάνι.

5. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία (προσθήκη), σ. 422, σημ. 2.

6. Vickers, Sea Walls, σ. 270.

Ἐχει ἀποδείξει ὥστόσο μὲ σοβαρά ἐπιχειρήματα πὼς τὸ Ὅχτάγωνο τοῦ γαλεριανοῦ συγκροτήματος ποτὲ δὲν τὸ μεταχειρίστηκαν γιὰ χριστιανικὸ ναό¹.

Ἀπ' τοὺς παλιότερους ἐρευνητὲς τοῦ προβλήματος θ' ἀναφέρω μόνον τὸ Χατζη Ἰωάννου πού, ἐνῶ ἔχει διατυπώσει τὴν πιὸ σωστὴ γνώμη γιὰ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα, δὲ θέλησε νὰ τὴν προσέξει κανένας. Τὴ θυμίζω: «Ἦτο λοιπὸν ἐκκλησιαστικὸς τις λιμὴν δι' οὗ ἐπεβιβάζοντο καὶ ἀπεβιβάζοντο τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα καὶ ὁ κλῆρος. Ὅστις γνωρίζει τὴν μεγάλην πνευματικὴν δικαιοδοσίαν (ἡ ἀραιογράφηση δικῆ μου) ἦν εἶχε κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς χρόνους ὁ Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, δὲν θὰ ἀπορήσῃ διὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν τοῦτον λιμέναν»².

Μὰ ἐνῶ ὁ Χατζη Ἰωάννου τοποθέτησε σωστὰ τὸ πρῶτο σκέλος τοῦ ὄρου, δὲν προχώρησε ὥστόσο καὶ στὴν ἱστορικὴ του ἀνάλυση, γιὰ νὰ μπόρῃ νὰ τοποθετήσῃ σωστὰ καὶ τὸ δεῦτερο. Γι' αὐτὸ καὶ γράφει: «ὑπῆρχεν ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ ἄλλος τις λιμὴν μικρότερος βεβαίως ἢ ἰδιαιτέρον ἀποτελὼν μέρος ἢ παράρτημα σχηματίζων τοῦ μεγάλου λιμένος»³. Λέει ἀκόμα πὼς τὸ Ἐκκλησιαστικὸ αὐτὸ λιμάνι «πρέπει νὰ θέσωμεν πρὸς δυσμὰς»⁴. Εἶναι ἀνάγκη λοιπὸν νὰ μελετήσουμε τὸν ὄρο ἀπ' τὴν ἀρχή. Ξεκινοῦμε ὁμῶς ἀπ' τὸ δεῦτερο σκέλος του, τὴ Σκάλα.

Τὴ λατινικὴ αὐτὴ λέξη οἱ Θεσσαλονικιοὶ τὴν ἤξεραν ἀπ' τὰ χρόνια τῆς ρωμαιοκρατίας στὴν Ἑλλάδα. Μὲ ποιά εἰδικὴ σημασίαν τὴ μεταχειρίζονταν τότε δὲν ξέρουμε. Στὸ χωρίο ὁμῶς πού τὴ συναντοῦμε στὸ Βιβλίον μὲ τὰ Θαύματα ἔχει τὴν ἔννοια ἐνὸς τμήματος τῆς προκυμαίας εἴτε ἐνὸς μόλου πού χώνεται μέσα στὰ νερά τοῦ λιμανιοῦ, γιὰ νὰ εὐκολύνει ταξιδιώτες κι ἐμπορεύματα. Γι' αὐτὸ καὶ ὅταν ἔγιναν χριστιανοὶ καὶ ὀργανώθηκαν στὴ χριστιανικὴ Ἐκκλησία, δὲν τοὺς ἦταν δύσκολο νὰ μιλοῦν γιὰ τὴ Σκάλα τῆς μέσα στὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης. Ἄν ὥστόσο ἤθελαν νὰ νοματίσουν ἕνα τμῆμα ἀπὸ μὸλο τοῦ λιμανιοῦ, ἐπειδὴ ἔτυχε νὰ 'ναι ἐκεῖ κοντὰ μιὰ ἐκκλησιά, ἕνας ναός, τότε δὲ θὰ μεταχειρίζονταν τὸ ἐπίθετο

1. Vickers M., Observations on the Octagon at Thessaloniki, JRS 63 (1973) 119-120.

2. Χατζη Ἰωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 46.

3. Χατζη Ἰωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 46.

4. Χατζη Ἰωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 25. Ὁ Χατζη Ἰωάννου δηλαδὴ βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὴν ἀλήθεια ἀπ' τοὺς τρεῖς ἄλλους προηγούμενους ἐρευνητὲς (Vickers, Πακιρτζής, Θεοχαρίδης). Ἡ σκάλα ὡς τόπος, ὅπου φόρτωναν καὶ ξεφόρτωναν τὰ καράβια, ἔπρεπε νὰ βρίσκεται μέσα στὸ λιμάνι. Γιὰ σημάδι ἀναφορᾶς πάλι, γιὰ νὰ προσδιορίσῃ ὁ συγγραφέας τὴ θέση τοῦ δυτικοῦ πύργου τοῦ κάστρου μεταχειρίστηκε τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα, ἴσια ἴσια γιατί βρισκότανε στὸ δυτικὸ μέρος τῆς Θεσσαλονίκης.

ἐκ κ λ η σ ι α σ τ ι κ ό ς, πού εἶναι τόσο γενικό. Κοντά στο λιμάνι θά μπορούσε νά ὑπάρχει καί μιὰ δευτέρη ἀκόμα ἐκκλησιά. Θά μεταχειρίζονταν τ' ὄνομα τοῦ ἁγίου πού ἤθελαν νά τιμήσουν μέ τήν ἐκκλησιά αὐτή, μέ τό ναῶ αὐτόν. Ἐτσι θά 'λεγαν Σ κ á λ α τ ο ῦ Ἁ γ ί ο υ Ν ι κ ο λ á ο υ, τ ο ῦ Ἁ γ ί ο υ Δ η μ η τ ρ ί ο υ κ τ λ., ὅπως ἔλεγαν καί Ἐ ν ο ρ í α τ ο ῦ Ἁ γ ί ο υ Ν ι κ ο λ á ο υ, τ ο ῦ Ἁ γ ί ο υ Δ η μ η τ ρ ί ο υ κ τ λ. Καί ἀπό τή βυζαντινὴ ἐποχὴ ἔχουμε Μ ó λ ο τ ο ῦ Ἁ γ ί ο υ Θ ω μ á, Μ ó λ ο τ ο ῦ Ε ὑ τ ρ ο π ί ο υ κ λ π.¹ Στὴν Ἑλλάδα ὅλα τὰ λιμάνια ἔχουν κοντά τους κάποια ἐκκλησιά, μικρὴ-μεγάλη. Σὲ κανένα ὅμως δὲ συναντοῦμε τ' ὄνομα Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα. Δὲ μπορεῖ λοιπὸν νά ἔχουνε νοματίσει ἓναν μόνο τοῦ λιμανιοῦ τῆς Θεσσαλονίκης Ἐκ κ λ η σ ι α σ τ ι κ ό, γιατί ἔτυχε νά 'ναι κοντά του κάποια ἐκκλησιά, μὰ γιατί ὁ μόλος ἦτανε τῆς Ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης. Ἄν πάλι δεχτοῦμε πὼς ἡ λέξη Σ κ á λ α σημαίνει λ ι μ á ν ι, τότε ἡ Ἐκ κ λ η σ ι α σ τ ι κ ῆ Σ κ á λ α πρέπει νά σημαίνει λ ι μ á ν ι τ ῆ ς Ἐ κ κ λ η σ í α ς. Ποτὲ ὅμως ἡ Ἐκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης, ἀκόμα καί σὺν Βικαριάτο τοῦ πάπα, δὲν μπόρεσε νά 'χει περισσότερα καί μεγαλύτερα προνόμια ἀπ' τὴν Κοινότητά της, μὰ οὔτε, φυσικά, καί ἀπ' τὸ Βυζαντινὸ τὸ Κράτος, ὥστε νά 'χει ἓνα λιμάνι δικό της. Ἐνα τμῆμα ὥστόσο ἀπὸ μόνον μέσα στοῦ λιμανιῦ της, μόνον γιὰ τίς δικές της ἀνάγκες, μπορούσε νά τὸ 'χει. Καί αὐτὸ συμβαίνει ἐδῶ.

Ὅσο γιὰ τὴ λέξη ἐκ κ λ η σ ι α σ τ ι κ ό ς, ὅπως ξέρουμε, εἶναι ἓνα κτητικὸ ἐπίθετο καί σημαίνει αὐτὸν πού εἶναι τῆς Ἐκκλησίας, αὐτὸν πού ἀνήκει στὴν Ἐκκλησία, πού εἶναι δικός της, χτῆμα της. Τὴν Ἐκκλησία ὅμως ἐδῶ δὲ θά τὴν πάρουμε μέ τὴν ἔννοια ἐ κ κ λ η σ í á (ὁ τόνος στὴ λήγουσα), ν α ό ς, τόπος γιὰ προσευχή, μὰ μέ τὴν ἔννοια ἐνός θρησκευτικοῦ ὀργανισμοῦ πού ρυθμίζει τὴν ὀργάνωσή της καί τὴ διοίκησή της². Καί

1. Θεοφάνης, Χρονογραφία, De Boor, ἐκδ. φωτοτυπημένη στὰ 1963, τ. 1, σ. 436, στ. 17-18 καὶ 295, στ. 7-9. Κεδρηός, ἐκδ. Βόννης, τ. 1, σ. 711, στ. 13-15. Πασχάλιον Χρονικόν, Migne, PG, τ. 92, στ. 796Α. Πβ. καί τ. 108, στ. 876Β.

2. Τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες, ὅπως ξέρουμε, οἱ Ἕλληνες τὸν «ἐκτῆριον οἶκον» τὸν ἔλεγαν ἀκόμα «ναῶ». Τὸν ὄρο αὐτὸν τὸν κληρονόμησαν ἀπ' τοὺς εἰδωλόατρεις προγόνους τοὺς κι ἐπειδὴ τοὺς ἦτανε μιὰ ζωντανὴ παράδοση, δὲ μπορούσαν νά τὸν ἀντικαταστήσουν εὐκόλα μὲ κάποιο ἄλλον καινούργιο. Μὰ καί στὰ χρόνια τὰ βυζαντινὰ οἱ συγγραφεῖς γιὰ τὸν «ἐκτῆριον οἶκον» μεταχειρίζονταν τὸν ὄρο «ναῶς». Ἐτσι ὁ Καμενιάτης, ὁ Εὐστάθιος, ὁ Ἀναγνώστης μιλοῦν γιὰ τοὺς «ναοὺς» τῆς Θεσσαλονίκης. Οἱ θεολόγοι μας, ἀκόμα καί σήμερα, τὸν ὄρο «ναῶς» μεταχειρίζονται στὰ συγγράμματά τους γιὰ τὸν «ἐκτῆριον οἶκον». Τὸν ὄρο «ναῶς», μέ τὴν ἔννοια τοῦ τόπου λατρείας, ὁ λαός μας μόνον στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, γιὰ λόγους ἱστορικοῦς, θά τὸν ἀντικαταστήσει μέ τὸν ὄρο «ἐκκλησιά», μέ τὸν τόνο στὴ λήγουσα, ὅχι ἐκκλησία. Καί λέμε βέβαια, σήμερα κι ἐμεῖς «πάω στὴν ἐκκλησιά», «ἀρχισεν ἡ ἐκκλησιά», «σκόλασεν ἡ ἐκκλησιά»

μέ την έννοια αυτή συναντούμε στὸν Εὐστάθιο τὸν ὄρο Ἑκκλησιαστική ξυνοικία, ποὺ θέλει νὰ πεῖ κι αὐτὸς τὴ συνοικία ποὺ εἶναι χτῆμα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὅπου πρέπει νὰ ὑπῆρχαν τὰ γραφεῖα τῆς διαχείρισης καὶ τῆς διοίκησης τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὅπου ἴσως νὰ ἦταν καὶ κάποιοι ξενώνας ἢ νὰ ἔμεναν καὶ οἱ ὑπάλληλοι τῆς Ἐκκλησίας¹.

Ὁ ὁρος Ἑκκλησιαστική Σκάλα εἶναι λαϊκὸς καὶ τὸν συναντοῦμε γιὰ πρώτη φορὰ—μὰ καὶ γιὰ τελευταία—στὸ Β' Βιβλίο μετὰ Θαύματα. Ὁ συγγραφέας τοῦ κειμένου αὐτοῦ τὸν πῆρε ἀπ' τὴν καθημερινὴ κουβέντα. Κι εἶναι πολὺ πιθανὸ αὐτό, γιατί ὁ συγγραφέας μιλάει στὸ λαό. Γι' αὐτὸ καὶ γιὰ νὰ ὀρίσει τὸν πύργο ποὺ ἦταν στὴ ΝΔ γωνιά κοντὰ στὸ λιμάνι, ὅπου ἔσμιγαν τὸ θαλασσινὸ μετὰ τὸ δυτικὸ τὸ κάστρο, μεταχειρίστηκε γιὰ σημάδι ἀναφορᾶς τὴν Ἑκκλησιαστική Σκάλα ποὺ τὴν ἤξεραν ὅλοι².

Ἄς περάσουμε ὅμως καλύτερα στὸ χωρίο μετὰ τὸν ὄρο αὐτόν. Ὄταν μελετοῦμε στὸ Βιβλίο μετὰ Θαύματα ὅλο τὸ τμῆμα τοῦ κειμένου, ὅπου συναντοῦμε μετὰ τὴ σειρά τῶν ὁρων λιμήν, μόλος, Ἑκκλησιαστική Σκάλα, βλέπουμε πὼς ὁ συγγραφέας τοῦ μεταχειρίζεται τὸν καθένα τους μετὰ τὴν εἰδική του σημασία. Τὸ γεγονός κιόλας πὼς προχωρεῖ ἀπ' τὴν πιὸ πλατιά έννοια λιμήν, κατεβαίνει ὕστερα στὴ στενότερη μόλος καὶ σταματᾷ στὴν πιὸ στενὴ Ἑκκλησιαστική Σκάλα, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε μετὰ σιγουριά πὼς ἡ Ἐκκλησιαστική Σκάλα ἦταν εἴτε ἓνα τμῆμα τῆς προκυμαίας εἴτε ἓνας μόλος ποὺ χωνόταν μέσα

κ.λ., ὅμως ὁ ἐπίσημος ὁρος τοῦ «εὐκτηρίου οἴκου» εἶναι καὶ σήμερα «ναός». Ἔτσι λέμε «ὁ ναός τοῦ ἁγίου Δημητρίου», «ὁ ναός τοῦ ἁγίου Νικολάου» κ.λ. ἢ πὼς «πανηγυρίζει ὁ ναός τῆς ὁσίας Ξένης», «πανηγυρίζει ὁ ναός τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου» κ.λ. Ὅλ' αὐτὰ ὅμως εἶναι κατάλοιπα βυζαντινά.

1. «Καὶ τις Βολέας τὸν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ξυνοικίας» (ἡ ἀραιογράφηση δική μου), Εὐστάθιος, ἐκδ. Κυριακίδης, σ. 104, στ. 33-34. Ὄταν ἔχτιζαν τὸ μητροπολιτικὸ νὰὸ Γρηγορίου τοῦ Παλαμὰ στὰ 1891, μαζί μετὰ τὴν κατοικία τοῦ μητροπολίτη, στὰ νότια τῆς μητρόπολης, ἔχτισαν καὶ μιὰ μικρὴ κατοικία γιὰ τοὺς ἱερεῖς. Τὴν κατοικία αὐτὴν ἀργότερα τὴ μεταχειρίστηκαν γιὰ γραφεῖα τῆς μητρόπολης καὶ πολὺ ἀργότερα γιὰ κατ'ἑκτὴν σχολεῖο τῆς. Ὅπως βλέπουμε δηλαδὴ, ἡ Ἐκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης, κοντὰ στὸ προνόμιο γιὰ Σκάλα εἶχε τὸ προνόμιο καὶ γιὰ «Ἑκκλησιαστική ξυνοικία», ὅπως λέει ὁ Εὐστάθιος.

2. Παραδείγματα μετὰ τὸν ὄρο σκάλα στοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς βλ. Θεοχαρίδης Γ., Καλαμαρία, «Μακεδονικά» 17 (1977) 273-275. Γιὰ τὸν ὄρο σκάλα ὁ καθηγητῆς Γιαννακόπουλος γράφει: «Ὁ βυζαντινὸς (ἀλλ' ἀρχαία λατινικὸς) ὁρος "σκάλα" (ἀποβάθρα γιὰ τὰ ἐμπορεύματα) χρησιμοποιεῖται στὰ ἰταλικά ἔγγραφα ἀπὸ τὸν ΙΑ' αἰῶνα καὶ πέραν». (Γιαννακόπουλος Κ., Βυζαντινὴ Ἀνατολή καὶ Λατινικὴ Δύση, μετ. Κυριακίδης Κ., Ἀθήνα 1966, σ. 63).

στά νερά του λιμανιού¹. Μά είτε έτσι είτε αλλιώς ή 'Εκκλησιαστική Σκάλα ήτανε ό τόπος, όπου φόρτωναν και ξεφόρτωναν τὰ ἐμπορεύματα τῆς 'Εκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης καὶ περνοδιάβαιναν ἀπ' αὐτὸ οἱ ἀνθρώποι τῆς.

Εἶναι γνωστὰ τὰ προνόμια τῆς Κοινότητος τῆς Θεσσαλονίκης στὰ χρόνια τῆς ρωμαιοκρατίας, ὅπως καὶ οἱ τιμητικοὶ τῆς τίτλοι². Τὰ προνόμια τῆς αὐτὰ πού τῆς ἔγιναν πιά ἕνα ἀναφαίρετο δικαίωμά τῆς, ὅταν δέχτηκε τὸ χριστιανισμό, τὰ ἐκμεταλλεύτηκε καὶ ἡ 'Εκκλησία τῆς. Ξέρουμε ἐπίσης πὼς στὴν ἐποχὴ τῶν διωγμῶν ὁ ἐπίσκοπός τῆς εἶχε μεγάλη κοινωνικὴ δύναμη πού θὰ τὴν κρατῆσει καὶ ὅταν ἀναγνωρίσουν τὸ χριστιανισμό ὡς ἐπίσημη θρησκεία τοῦ Ρωμαϊκοῦ Κράτους³. Τὴ δύναμή τῆς αὐτὴ κιόλας θὰ τὴ στεριώσει καλύτερα καὶ θὰ τὴ δυναμώσει ἀκόμα περισσότερο ἀργότερα μὲ διαφορὲς νεαρές τοῦ αὐτοκράτορα 'Ιουστινιανοῦ⁴.

Ὁ ἐπίσκοπος ὅμως τῆς Θεσσαλονίκης στάθηκε τυχερὸς καὶ σὲ τοῦτο: ὅταν στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰῶνα χώρισαν τὴ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία σὲ Δυτικὴ καὶ Ἀνατολική, τὴ διοικητικὴ αὐτὴ διαίρεση δὲν τὴν ἀκολούθησε καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ. Ἐτσι τὸ Ἰλλυρικόν, ἐνῶ πέρασε στὴν πολιτικὴ διοίκηση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἔμεινε στὴ Ρώμη⁵. Ὅταν ὕστερα ἄρχισαν οἱ βαρβαρικὲς ἐπιδρομὲς καὶ τὸ Σίρμιο (Μητροβίτσα), πού ἀνῆκε ὡς τὰ τότε στὴν 'Εκκλησίαν τῆς Ρώμης καὶ ἦταν ἔδρα τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ἔπεσε στὰ χέρια τῶν βαρβάρων, ἡ ἐκκλησιαστικὴ τοῦ ἔδρα πέρασε στὴ Θεσσαλονίκη. Ἐτσι βικάριος τοῦ πάπα εἶναι τώρα ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης⁶. Ἀργότερα κάτω ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπο (βι-

1. Θαύματα, ἔκδ. Lemerle, σ. 175, στ. 9-177, στ. 23.

2. Γιὰ τοὺς τίτλους τῆς Θεσσαλονίκης στὰ χρόνια τῆς ρωμαιοκρατίας βλ. Πελεκίδης Στρ., Ἀπὸ τὴν πολιτεία καὶ τὴν κοινωνία τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1934, σ. 83-86. Οἱ τίτλοι αὐτοὶ δείχνουν καὶ τὰ προνόμια τῆς Κοινότητος. Γιὰ τὴν Κοινότητα τῆς Θεσσαλονίκης βασικὸ εἶναι ἀκόμα τὸ ἔργο τοῦ Tafali, Thessalonique au quatorzième siècle, Paris 1913, σ. 71-80. Κορδάτος Γ., Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, τ. 2, (1204-1453), Ἀθήνα 1960, σ. 246-247. Βακαλόπουλος Α., Ἱστορία τῆς Μακεδονίας (1354-1833), Θεσσαλονίκη 1969, σ. 75-77.

3. Ostrogorsky G., History of the Byzantine State. Β' ἔκδ. Oxford 1968, σ. 48.

4. Ἀμαντος Κ., Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους (395-867 μ.Χ.), τ. Α'. ἔκδ. Β'. Ἀθήνα 1953, σ. 49-51, 193-196, ὅπου οἱ σχετικὲς νεαρές.

5. Ἀμαντος, Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, τ. Α', σ. 162-167. Πβ. καὶ «Τὸ Ἰλλυρικόν σχεδὸν ἅπαν, ἡγουν τὰς αὐτοῦ ἐπαρχίας, λέγω δὴ Παννονίας δύο, Δακίας ὡσαύτως δύο, Δαρδανίας, Μυσίας, Τριβάλεως, Ροδόπης καὶ πασῶν ἐπαρχιῶν...» (Migne, P. G., τ. 116, στ. 1362B). Θεοχαρίδης, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, σ. 91-125).

6. Raude M. Damasos Bischof von Rom, Freiburg 1882, σ. 182-183. Κονιδάκης Γερ., Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, τ. Α', Ἀθήνα 1954-1960, σ. 523-536. Πιπέρκοβιτς Αἰμ., Τὸ Ἰλλυρικόν καὶ τὰ ἐπ' αὐτοῦ δίκαια τῶν Ἐκκλησιῶν Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως, Ἀθήνα 1919, σ. 28-29. Παπαδόπουλος Ἀντ.,

κάριο) της Θεσσαλονίκης, μὰ καὶ μὲ τὴν ἐποπτεία τοῦ πατριάρχου τῆς Δύσης, τοῦ πάπα τῆς Ρώμης, διαμορφώθηκε μέσα στοῦ Ἰλλυρικοῦ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδας¹. Ἦταν φυσικὸ λοιπὸν ἡ Ἐκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης μὲ τὴν τὴν δύναμη (διοικητικὴ, πολιτικὴ κτλ.) νὰ ἔχει καὶ τὰ εἰδικὰ τῆς προνόμια². Αὐτὸ θὰ κρατῇ ὡς τὰ 732/733 ποὺ ὁ αὐτοκράτορας τοῦ Βυζαντίου Λέων Γ' ὁ Ἰσαυρὸς (717-741) θὰ ἐνώσει καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση τοῦ Ἰλλυρικοῦ μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη³. Ἐτσι ἀπὸ τότε περιορίστηκε καὶ ἡ πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ δύναμη, ὅπως καὶ τὰ προνόμια τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς καὶ τοῦ ἔμεινε μόνο ὁ τίτλος «παναγιώτατος»⁴. Ἀπὸ τότε πρέπει νὰ τοῦ ἔλειψε καὶ τὸ προνόμιο γιὰ τὴν Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα καὶ γι' αὐτὸ δὲν ξανσυναντοῦμε τὸν ὄρο σὲ κείμενα κατοπινά, ποὺ μιλοῦν γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη.

Ἡ τοποθέτηση λοιπὸν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σκάλας μέσα στοῦ ἱστορικοῦ τῆς πλαισίου δείχνει πὼς ἡ Σκάλα αὐτὴ πῆρε τ' ὄνομά της ὄχι ἀπὸ

¹ Ἀχόλιος ἢ Ἀσχόλιος, Ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 44 (1961) 154. Πβ. καὶ Γερομιχαλὸς Α., Ἡ ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης. «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 44 (1961) 298-299.

1. Παπαδόπουλος Χρυσ., Τὸ πρωτεῖον τοῦ Ἐπισκόπου Ρώμης, Β' ἐκδ., Ἀθήνα 1964, σ. 96 Πβ. καὶ Πιπέρκοβιτς, Τὸ Ἰλλυρικόν, σ. 28-29. καὶ «Καὶ τῇ κ' τοῦ αὐτοῦ, ἰδίου μηνός, τῆς ιβ' ἰνδικτιώνος, προσέθηκεν θεῖον αὐτοῦ Γράμμα ὁ βασιλεὺς Ἰουστινιανὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει, καταπέμψας καὶ ἐν τῇ πόλει Ρώμῃ καὶ ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ ἐν τῇ μεγάλῃ τῶν Ἀντιοχείων Θεουπόλει τῆς Συρίας καὶ ἐν τῇ μεγάλῃ τῶν Ἀλεξανδρέων πόλει τῇ πρὸς Αἴγυπτον καὶ ἐν Θεσσαλονικῇ τῇ πόλει τοῦ Ἰλλυριδῶν Ἐθνους καὶ ἐν Ἐφέσῳ πόλει τῆς Ἀσίας τὸ αὐτὸ θεῖον αὐτοῦ Γράμμα, ὅπερ εἶχεν οὕτως» (Πασχάλιον Χρονικόν, ἐκδ. Βόννης, τ. 1, σ. 630, στ. 1-8). Θεοχαρίδης, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, σ. 91-125.

2. Πβ. «...ὁ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης εἶχε σχεδὸν πατριαρχικὴν δικαιοδοσίαν φέρων ἐνίοτε καὶ τὸν τιμητικὸν τίτλον τοῦ Πατριάρχου μετὰ τῆς διαφορᾶς ὅτι ἡ δικαιοδοσία αὐτοῦ δὲν ἦτο ἀνεξάρτητος καὶ αὐτοτελής, ἀπορρέουσα ἐκ τῶν δικαιωμάτων τοῦ θρόνου αὐτοῦ, ἀλλ' ἐθεωρεῖτο ὑποκειμένη τῷ Πάπῃ καὶ ἐξ αὐτοῦ τρόπον τινὰ πηγάζουσα», Πιπέρκοβιτς, Τὸ Ἰλλυρικόν, σ. 38. Πβ. καὶ σ. 29.

3. «Ὁ Βυζαντινὸς αὐτοκράτωρ Λέων ὁ Γ' (717-741) ὁ λεγόμενος Ἰσαυρὸς, ἔθεσε τέρμα εἰς τὴν Ἀρχιεπισκοπὴν καὶ τὸ Βικαριάτον ὁλοκλήρου τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ (Θεσσαλονίκης) ὑπαγῶν αὐτὸ εἰς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως (732/733). Τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ πολιτικὰ ὅρια τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους ἐταυτίσθησαν, ὁ δὲ Ρώμης δὲν ἠδύνατο νὰ ἀναμιχθῇ ἐν αὐτῇ» (Στεφανίδης Β., Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθήνα 1948, σ. 270).

4. «Ὁ τίτλος τοῦ "Παναγιώτατου" μετεδόθη πρῶτον εἰς τὸν Θεσσαλονίκης» (Στεφανίδης, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, σ. 441). Γιὰ τὸν τίτλο αὐτὸν πβ. καὶ τὸ μίζερο σχόλιο τοῦ χρονικογράφου Θεοφάνη «Τὸν δὲ Θεσσαλονίκης Ἐπίσκοπον Θεόδωρον ὁ ἱστορικὸς πατριάρχην ὀνομάζει ἀλόγως, μὴ εἰδὼς διὰ τί» (Θεοφάνης, Χρονογραφία, De Boor, σ. 162, στ. 24-25) καὶ Μπούτουρας Α., Περὶ τοῦ πάλαι πατριαρχικοῦ ἀξιώματος τοῦ Μητροπολίτου Θεσσαλονίκης, «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 4 (1920) 43-50.

κάποιαν ἐκκλησιά, ἀπὸ κάποιο ναό, ποὺ ἔτυχε νὰ 'ναι ἐκεῖ κοντά της, μὰ γιατί ἦτανε σκάλα τῆς 'Εκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ ὁρος αὐτὸς μ' ἄλλα λόγια ἐκφράζει τὸ προνόμιο τῆς 'Εκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης νὰ 'χει ἓνα μόλο μέσα στὸ λιμάνι τῆς πολιτείας γιὰ τὶς δικές της ἐμπορικὲς συναλλαγές. Ταυτόχρονα ὁμως ἐκφράζει καὶ τὴν τελωνειακὴ τῆς ἀτέλεια, ποὺ ἦτανε κι αὐτὴ μιὰ ἀπ' τὶς τόσες φοροαπαλλαγές ποὺ εἶχε ἡ Χριστιανικὴ 'Εκκλησία γενικὰ καὶ ἡ 'Εκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης εἰδικότερα, ἀπ' τὴ στιγμή ποὺ ἐγινε βικαριάτο τῆς Δυτικῆς 'Εκκλησίας. Καὶ ἐπειδὴ πάλι τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης ἦτανε στὰ δυτικὰ της, στὰ δυτικὰ της ἦτανε καὶ ἡ 'Εκκλησιαστικὴ τῆς Σκάλα.

4. Ὁ Πύργος Σαμαρίας

Ἄμεση σχέση μὲ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης ἔχει κι ὁ πύργος Σαμαρίας. Γιὰ τὸν πύργο αὐτὸν ὁ Ἀναγνώστης γράφει: «κατὰ τὸν πύργον τὸν καλούμενον Σαμαριαν... πρὸς τὴν τῆς θαλάττης αὐτὴν κείμενον ἡδιόνα καὶ διατειχίσμασι καὶ ὄπλοις καὶ πᾶσι τοῖς ἀναγκαίοις καλῶς κατωχρωμένον»¹.

Ἀπὸ πότε ὑπάρχει ὁ βασικὸς αὐτὸς πύργος στὴ ΝΔ γωνιά τοῦ κάστρου, ποὺ στὰ χρόνια τοῦ Ἀναγνώστη τὸν ἔλεγαν Σαμαρία, δὲν ξέρουμε. Οἱ τελευταῖες ἀνασκαφές ὥστόσο στὴν παλιὰ Ἐφορεία Ὑλικοῦ Πολέμου, στὸν τούρκικο Τοπχανέ, στὴν περιοχὴ τοῦ Βαρδαριοῦ, ἔφεραν στὴ μέση, μαζί μὲ ἄλλα, καὶ τὴ βάσι τῆς γωνιᾶς ἐνὸς παλαιοχριστιανικοῦ πύργου². Δὲν μπορούμε βέβαια νὰ ὑποστηρίξουμε πὼς ὁ πύργος αὐτὸς συνέχιζε, στὴν ἴδια θέση, κάποιον παλιότερο πύργο ἀπ' τὴν ἐποχὴ τῶν Μακεδόνων ἢ καὶ ἀκόμα παλιότερο, ἀπ' τὴν ἐποχὴ τῆς Θέρμης. Μὰ καὶ δὲν μπορούμε ν' ἀρνηθοῦμε ἓνα τέτοιο ἐπιχείρημα, μιὰ καὶ κάπου ἐδῶ ἔσμιγαν τὸ δυτικὸ καὶ τὸ νότιο (τὸ θαλασσινὸ) τὸ κάστρο εἴτε τῆς Θέρμης εἴτε τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ σὲ τέτοια ἔργα, ὅπως ξέρουμε, σχεδὸν πάντοτε, ἡ πρώτη τους ἀρχὴ γίνεται παράδοξη.

1. Ἀναγνώστης, ἔκδ. Τσάρας, σ. 38, στ. 19-24. Οἱ Βενετσιάνοι φρόντιζαν πολὺ τὴν ἄμυνα τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀπὸ τὸ ψήφισμά τους κιόλας τῆς 27ης Ἰουνίου τοῦ 1427 βλέπουμε νὰ στέλνουν σ' αὐτὴν στρατὸ καὶ πολεμικὸ ὕλικό γενικὰ γιὰ τὴν ἄμυνά της καὶ ὄχι μόνον γιὰ τὸν πύργο Σαμαρία, ὅπως νόμισαν, «cum sit omnine necessarium mittere... Salonichum multas kantarias et alias municiones necessarias pro bona custodia et conservatione» Sathas C., Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge, τ. III, Paris 1882, σ. 322, στ. 6-7. Πβ. καὶ Thiriet Fr., Regestes de délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie, τ. 2, 1400-1430, Paris 1959, σ. 244, ἀρ. 2061.

2. Α Δ, 18, 1963, τ. Β' 2, Χρονικά, Πίν. 273β. Μόνο ποὺ στὴν ἐπεξήγηση τῆς εἰκόνας διαβάζουμε γιὰ «παλιὸ πύργο τοῦ τζερέμπουλου», ἐνῶ ὁ τσερέμπουλος ἦτανε τὸ ντου-βάρι ποὺ περιόριζε καὶ φύλαγε τὸ λιμάνι.

Ἄπ' τὶς ἱστορικὲς πηγὲς γιὰ πύργο στὰ ΝΔ τῆς Θεσσαλονίκης μιλῇ-
σε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ Βιβλίον μὲ τὰ Θαύματα, στὸ πρῶτο θαῦμα μὲ τὴ φρά-
ση «εἰς τὸν πρὸς δύσιν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σκάλας πύργον»¹. Ἄπ' αὐτὴ
λοιπὸν τὴ φράση συμπεραίνουμε πὼς στὰ ΝΔ τῆς Θεσσαλονίκης ὑπῆρχε,
στ' ἀλήθεια, κάποιος πύργος, ποὺ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ δὲν εἶχε ἀκόμα ὄνομα
καὶ ὁ συγγραφέας τοῦ σχετικοῦ κειμένου, γιὰ νὰ κατατοπίσει στὴ θέση
τοῦ τὸν ἀναγνώστη του, μεταχειρίστηκε γιὰ σημάδι ἀναφορᾶς τὴν Ἐκκλη-
σιαστικὴ Σκάλα. Ὅπως φαίνεται ὅμως, ὁ πύργος αὐτὸς εἶναι γνωστός,
ὅπως δείχνει καὶ τὸ ὀριστικὸ ἄρθρον τὸ ν ποὺ συνοδεύει τὴ λέξη Πύρ-
γος, ἐνῶ ἡ λέξη Σκάλα βεβαιώνει πὼς ἔχουμε μ' ἓναν πύρ-
γο τοῦ λιμανιοῦ, ποὺ εἶναι δηλαδὴ δίπλα, κοντὰ στὸ λιμάνι.

Ἀργότερα, γιὰ ἓναν γνωστὸ πύργο, στὰ ΝΔ τῆς Θεσσαλονίκης, θὰ
μιλήσει κι ὁ Εὐστάθιος. Ὁ Εὐστάθιος ὅμως, πρὶν μιλήσει γιὰ τὸν πύργο
αὐτόν, χρειάστηκε νὰ μιλήσει πρῶτα γιὰ τὸ ΝΑ, μὲ τὴ φράση «ἄνω τοῦ
κατὰ θάλασσαν ἑφ' οὐ πύργου»². Τώρα στὸν ἀνατολικὸ αὐτὸν πύργο ἀντι-
θέτει τὸ δυτικὸ, ποὺ δὲν ἔχει καὶ τώρα ὄνομα, πάλι μὲ τὴν ἴδια ἔκφραση:
«ἐκ τοῦ κατὰ τοὺς Βορρυσίου πύργου»³. Κι ἂν στὴν πρώτη περι-
πτώση μεταχειρίστηκε ὡς σημάδι ἀναφορᾶς, γιὰ νὰ ὀρίσει τὸν πύργο, τὸν
ὀρίζοντα, τώρα μεταχειρίζεται τὴ συνοικία τῶν Βουργέσιων, ἐπειδὴ τὴν
ἤξεραν ὅλοι οἱ Θεσσαλονικιοί. Ὅμως καὶ ἡ ΝΑ καὶ ἡ ΝΔ γωνιά τοῦ κά-
στρου εἶχαν μόνο ἀπὸ ἓναν πύργο, ὅπως δείχνει καὶ ἡ ἔκφραση τοῦ Εὐ-
στάθιου ποὺ εἶναι κιόλας ἡ ἴδια. Μὲ ἀνάλογο τρόπο μᾶς κατατόπισε ὁ
Εὐστάθιος καὶ στὸ ἀνατολικὸ καὶ στὸ δυτικὸ τὸ κάστρο, ὅταν θέλησε νὰ
μιλήσει καὶ γι' αὐτό. Στὴν περίπτωσι δηλαδὴ αὐτὴν εἶπε: «λέγω δὴ τοῦ ἑφ-
οῦ (δηλαδὴ τείχους) τὸ γὰρ δυτικὸν οὐ τοιοῦτους εἶχε προμάχους»
(ἡ ἀραιογράφησι δική μου)⁴.

Ὑπῆρχε λοιπὸν ἀνέκαθεν ἓνας σημαντικὸς πύργος στὰ ΝΔ τῆς Θεσ-
σαλονίκης, δίπλα στὸ λιμάνι, ὅπως ὑπῆρχε καὶ στὰ ΝΑ. Μὰ μόνο, ὅταν
θὰ διηγηθεῖ ὁ Ἀναγνώστης πῶς πῆραν οἱ Τούρκοι τὴ Θεσσαλονικὴ στὰ

1. Θαύματα, ἔκδ. Lemerle, 177, 18-19.

2. Εὐστάθιος, ἔκδ. Κυριακίδη, σ. 8, στ. 11.

3. Εὐστάθιος, ἔκδ. Κυριακίδη, σ. 92, στ. 7. Ἡ φράση «κατὰ τοὺς Βουργε-
σίους» θέλει νὰ πει: κατὰ τὴ συνοικία τῶν Βουργέσιων, κατὰ κεῖ δηλαδὴ ποὺ εἶναι ἡ συ-
νοικία τῶν Βουργέσιων. Αὐτὸ εἶναι ἀνάλογο μὲ τὸ δικό μας: κατὰ τὰ γύφτικα, κατὰ τὰ
ἐβραϊκά ἢ στὰ γύφτικα, στὰ ἐβραϊκά, στὴ συνοικία, στὸ μαχαλά τῶν γύφτων, τῶν Ἑ-
βραίων. Ἀνάλογη σημασία ἔχει καὶ ἡ φράσι: κατὰ θάλασσαν στὸ χωρίον «ἐκ τοῦ
κατὰ θάλασσαν ἑφ' οὐ πύργου». Μὰ κι ὁ Ἀναγνώστης ἀνάλογη ἔκφραση μεταχει-
ρίστηκε, γιὰ νὰ ὀρίσει τὸν ἴδιο πύργο, τὸ Σαμαρία. «Κατὰ τὸν πύργον τὸν καλούμενον
Σαμαρίαν»=κατὰ κεῖ δηλαδὴ, κατὰ τὸ μέρος, ὅπου εἶναι ὁ πύργος ποὺ τὸν λένε Σαμαρία.

4. Εὐστάθιος, ἔκδ. Κυριακίδη, σ. 102, στ. 26-27.

1430, θά μάθουμε πώς τὸν ἔλεγαν Σαμαρία. Οἱ παλιότεροι συγγραφεῖς, τοῦ Βιβλίου μὲ τὰ Θαύματα καὶ ὁ Εὐστάθιος, ποὺ χρειάστηκε νὰ μιλήσουν γι' αὐτόν, τὸν τοποθέτησαν ὁ καθένας τους μὲ διαφορετικὸ σημάδι ἀναφορᾶς, ὅπως τὸν ἔβλεπε. Αὐτὸ ὅμως ἔχει σχέση καὶ μὲ τὶς διαφορετικὲς ἐποχὲς ποὺ ἔγραψαν. Ἐτσι τὸ Βιβλίο μὲ τὰ Θαύματα τὸν τοποθέτησε στὰ δυτικὰ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Σκάλας, γιατί τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὑπῆρχε ἀκόμα ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα, ἐνῶ ὁ Εὐστάθιος μεταχειρίστηκε τὴ συνοικία τῶν Βουργέσιων, γιατί ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα δὲν ὑπῆρχε πιά, ὑπῆρχε ὅμως τώρα στὴν περιοχὴ αὐτὴ ὁ συνοικισμὸς τῶν Βουργέσιων. Ἐτσι ἡ πληροφορία τοῦ Εὐστάθιου γιὰ πύργο τῶν Βουργέσιων μᾶς φέρνει πρὸ κοντὰ καὶ στ' ὄνομα ποὺ θά 'χει ὁ πύργος αὐτὸς στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀναγνώστη¹.

Κι ἀληθινὰ: ὅταν σκεφτοῦμε πὼς οἱ καθολικοὶ Βουργέσιοι, πολῖτες παρακατιανοὶ στὸν τόπο τους—πολίτες β' κατηγορίας θὰ τοὺς λέγαμε σήμερα ἐμεῖς—ἦταν φυσικὸ νὰ μὴν ἔχουν δικαιώματα καὶ στὶς ξένες χώρες, ὅπου ἐγκατασταίνονταν, γιὰ νὰ ἐμπορεύονται². Στὴ Θεσσαλονίκη, ἐπειδὴ ἔπαιζαν ἕναν πολὺ σημαντικὸ ρόλο στὴν οἰκονομία της, ἡ Κοινότητα τοὺς εἶχε ἀνάγκη καὶ τοὺς κρατοῦσε. Μόνο ποὺ δὲν τοὺς ἄφηνε νὰ 'χουν ἕνα ναὸ γιὰ τὶς θρησκευτικὲς τους ἀνάγκες. Γι' αὐτὸ καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς οἱ Βουργέσιοι μπόρεσαν ν' ἀποχτήσουν ναὸ μόνο στὴν ἐποχὴ τῆς φραγκοκρατίας στὴ Θεσσαλονίκη (1204-1224)³. Καὶ ὅπως ὅλοι οἱ χριστιανοί, ἀνεξάρτητα ἀπ' τὸ δόγμα τους, τὸν πρῶτο ναὸ ποὺ ἔχτιζαν κάπου τὸν ἀφιέρωναν στὴ Θεοτόκο Μαρία, ἔτσι καὶ οἱ Βουργέσιοι τῆς Θεσσα-

1. Τὰ ὀνόματα αὐτὰ ποὺ πῆρε ὁ πύργος τῆς ΝΔ γωνιάς τοῦ κάστρου, ἐκφράζουν τὸ καθένα τους καὶ μιὰ διαφορετικὴ περίοδος τῆς ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης. Ἐτσι ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Σκάλα, —αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ πρώτη πληροφορία γιὰ τὸν πύργο αὐτόν—δεῖχνει τὴ δύναμη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης, ὅταν ἦταν βικαριὰτο τοῦ πάπα. Ὡς πύργος πᾶσι τῆς συνοικίας τῶν Βουργεσιῶν εἶναι ἕνα πρῶμο μῆνυμα πὼς ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία βαδίζει σταθερὰ στὸ δρόμο τῆς παρακμῆς, τοῦ ξεπεσμοῦ. Οἱ ξένοι αὐτοὶ ἔμποροι ποὺ ἱδρυσαν τὴ συνοικία τους δίπλα στὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπως καὶ οἱ Βουργέσιοι τῆς Κωνσταντινούπολης, ποὺ ἱδρυσαν κι αὐτοὶ τὴ δική τους συνεικία μέσα στὴν καρδιά τῆς πρωτεύουσας τῆς αὐτοκρατορίας, δὲν εἶναι μόνο ποὺ ἀρχίζουν νὰ κυριαρχοῦν στὴν οἰκονομικὴ τῆς ζωῆς, μὰ ἀρχίζουν νὰ περιορίζουν καὶ τὴν ἀνεξαρτησία της. Αὐτὸ τὸ βεβαιώνουν καὶ τὰ λογῆς λογῆς προνόμια ποὺ κερδίζουν μὲ τὸν καιρὸ μέσα στὴν αὐτοκρατορία. Ὁ πύργος Σαμαρίας, τέλος, εἶναι μιὰ ἄλλη μαρτυρία πόσο βαθιὰ εἶχε ριζώσει ἡ δύναμη τῶν ξένων αὐτῶν οἰκονομικῶν παραγόντων μέσα καὶ στὴν Αὐτοκρατορία, βέβαια, μὰ καὶ στὴν Κοινότητα τῆς Θεσσαλονίκης στὰ χρόνια τῆς φραγκοκρατίας (1204-1224) καὶ ὕστερ' ἀπ' αὐτήν.

2. Βαλιούλης Στ., Πολίτης Β' Κατηγορίας, Θεσσαλονίκη 1975.

3. Ὁ θρησκευτικὸς αὐτὸς φανατισμὸς ὥστόσο, νὰ μὴν ἔχουν στὴ Θεσσαλονίκη οἱ καθολικοὶ Βουργέσιοι ναὸ, δὲν ἐμπόδιζε καθόλου τὶς ἐμπορικὲς τους συναλλαγές.

λονίκης τὸν πρῶτο τους ναὸ πού ἀπόχτησαν τὸν ἀφιέρωσαν στὴ Santa Maria, Sa-Maria, Σαμαρία¹. Ἐτσι τώρα ἡ συνοικία τους, ὡς ἐκκλησιαστικὴ ἐνορία, πῆρε τ' ὄνομα τοῦ ναοῦ της καὶ ἐγίνε ἐνορία τῆς Σαμαρίας. Ἀργότερα τ' ὄνομα τῆς ἐνορίας θὰ περάσει καὶ στὸν πύργο ποὺ ἀπὸ πύργος κατὰ τοὺς Βουργεσίους θὰ γίνε καὶ αὐτὸς τώρα πύργος τῆς ἐνορίας τῆς Σαμαρίας, πύργος τῆς Σαμαρίας, πύργος Σαμαρίας, ὁ Σαμαρίας². Ὁ πύργος λοιπὸν αὐτὸς ἀπὸ δῶ καὶ πέρα, ὡς τὰ χρόνια τοῦ Ἀναγνώστη, θὰ ᾖ καὶ ὁ πύργος Σαμαρίας.

Ὅμως μ' ὅποιο σημάδι ἀναφορᾶς κι ἂν τοποθέτησαν τὸν πύργο στὸ σημεῖο αὐτό, σημασία ἔχει πῶς καὶ οἱ τρεῖς αὐτὲς ἱστορικὲς πηγές, μιλοῦν γιὰ τὸν ἴδιο γνωστὸ πύργο στὰ ΝΔ τῆς Θεσσαλονίκης, δίπλα, κοντὰ στὸ λιμάνι.

Μιλοῦν γιὰ τὸν ἴδιο πύργο ἀκόμα καὶ γιατί πρέπει νὰ ἦταν καὶ ὁ μόνος πύργος στὴν περιοχὴ αὐτή. Τὴν τόσο σημαντικὴ του θέση τὴν τονίζει καὶ ἡ ὀχύρωσή του, βέβαια, ὅπως εἶδαμε νὰ τὴν περιγράφει ὁ Ἀναγνώστης, μὰ καὶ ἡ πληροφορία ποὺ δίνει πάλι ὁ Ἀναγνώστης πῶς τὶς τελευταῖες ὥρες ποὺ ἦταν νὰ πέσει ἡ Θεσσαλονίκη, οἱ ἐπίσημοι Βενετσιάνοι στὸ Σαμαρία πῆγαν καὶ κλείστηκαν ἀπ' τὸ φόβο τους μὴν πέσουν στὰ χέρια τῶν Τούρκων. Μὰ καὶ οἱ Θεσσαλονικιοί, μόλις μπῆκαν οἱ πρῶτοι Τούρκοι στὴν πολιτεία, σ' αὐτὸν ἄρχισαν νὰ τρέχουν λαχανιασμένοι γιὰ νὰ κρυφτοῦν. Πίστευαν δηλαδὴ πῶς κι ἂν ἀκόμα ἔπεφτε ἡ Θεσσαλονίκη,

1. Τ' ὄνομα Σαμαρίας (Sa-Maria) στὸν τύπο Santa Maria, τὸ βρίσκουμε καὶ μ' ἄλλην εὐκαιρίᾳ στὴ Θεσσαλονίκη. Ἐνα ψήφισμα τῆς Βενετσιάνικης Γερουσίας ἀπ' τὶς 27 Ἰουλίου τοῦ 1429 μιλάει καὶ γιὰ τὸ Μοναστηριτῆς Santa-Maria de Vlatađino (=τῶν Βλατάδων) τῆς Θεσσαλονίκης (Μέρτζιος Κ., Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 84, σημ. 2). Πβ. καὶ Στοιγιδγλου Γ., Ἡ ἐν Θεσσαλονικίᾳ Πατριαρχικὴ Μονὴ τῶν Βλατάδων, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 158, σημ. 4 καὶ σ. 66, σημ. 1. Στὴ Σύρα καὶ στὴν Τήνο, ἀκόμα καὶ σήμερα, ὑπάρχουν ζωκλήσια τῶν καθολικῶν ποὺ γιὰ τ' ὄνομά τους μεταχειρίζονται τὸ προθετικὸ Σα-Σαν καὶ λένε: Σα-Μαρίνα, Σα-Γιάκουμος κ.ἄ. (Σιγάλας Α., Ἐκλαϊκευμένα μελετήματα, τ. Β', Ἀθήνα 1971, σ. 181-182. Βλ. καὶ Συμεωνίδης Χ., Σαμαρίνα, «Μακεδονικά» 7 (1967) 200-209.

2. Καὶ στοὺς δύο τοὺς κώδικες μὲ τὸ κείμενο τῆς Διήγησής τοῦ Ἀναγνώστη (cod. Vatic. gr. 172 καὶ cod. Barber. gr. 241) τ' ὄνομα Σαμαρίας τὸ βρίσκουμε γραμμένο μὲ κατάληξη -εῖα (ἔψιλον γιώτα) καὶ μὲ τὸν τόνο στὴν παραλήγουσα, Σαμαρείαν, (στὴν αἰτιατική). Ἄν ὥστόσο γραφόταν μ' ἔψιλον γιώτα (Σαμαρεία), ἔπρεπε νὰ ᾖ τὸν τόνο του στὴν προπαραλήγουσα καὶ νὰ τὸν συναντούσαμε στοὺς κώδικες στὸν τύπο Σαμαρείαν, ὅπως καὶ τὰ ὀνόματα Ἀλεξάνδρειαν, Ἀντιόχειαν κ.ἄ. σύμφωνα μὲ τὴ σχετικὴ διδασκαλία τῆς Γραμματικῆς. Ἀπ' τὴ στιγμὴ ὅμως ποὺ τὸ τονίζουμε στὴν παραλήγουσα, πρέπει νὰ τὸ γράψουμε Σαμαρία, μὲ γιώτα τὸ -ία (ἀπ' τὸ Santa-Maria, ὅπως εἶπαμε παραπάνω).

ὁ Σαμαρίας δὲ μπορούσε νὰ πέσει, γιατί ἦταν ἄπαρτος. Ἄλλοι Θεσσαλονικιοὶ πάλι ἔτρεχαν ἀλαφιασμένοι σὲ μνήματα, σὲ λαγούμια ἢ ὅπου ἀλλοῦ μπορούσαν νὰ κρυφτοῦν, μὰ ὁ Ἀναγνώστης πού μᾶς δίνει τὴν πληροφορία αὐτὴ δὲ μιλάει γιὰ ἄλλον πύργο κοντὰ στὸ Σαμαρία ἢ ὅπου ἀλλοῦ κοντὰ στὴ θάλασσα στὴν περιοχὴ αὐτῇ¹.

Στὸ ἴδιο συμπέρασμα ὥστόσο φτάνουμε κι ἑμμεσα.

Στὴ ΝΑ καὶ ΒΑ γωνιὰ τοῦ κάστρου ὑπάρχουν δυὸ μεγάλοι στρόγγυλοι πύργοι. Δὲν ὑπάρχουν ὅμως δυὸ ἄλλοι στρόγγυλοι πύργοι καὶ στ' ἀντίστοιχα σημεῖα τοῦ δυτικοῦ κάστρου. Καὶ ἡ ἐξηγήσις εἶναι πὼς στὴ ΒΔ γωνιὰ ὁ παλιότερος βυζαντινὸς πύργος ἦτανε στέρεος καὶ τὸν ἔκαμνε πρὸ στέρεο ἡ θέσις του. Στὰ ΝΔ πάλι ἦτανε ὁ Σαμαρίας. Ἄν οἱ δυὸ αὐτοὶ πύργοι τοῦ δυτικοῦ κάστρου, πού ἦτανε πολὺ παλιότεροι ἀπ' τοὺς δυὸ στρόγγυλους τοῦ ἀνατολικοῦ, δὲν ἦτανε πολὺ στέρεοι, θὰ τοὺς εἶχαν ἀντικαταστήσει κι αὐτοὺς μὲ δυὸ ἄλλους στρόγγυλους. Καὶ πρῶτον πρῶτο θὰ εἶχαν ἀντικαταστήσει τὸ Σαμαρία, ἐπειδὴ τὸ λιμάνι δεχόταν ἀνέκαθεν τίς πρὸ πολλὰς καὶ τίς πρὸ σκληρὰς ἐπιθέσεις.

Γιὰ τοὺς δυὸ αὐτοὺς στρόγγυλους πύργους ὑπῆρχε παλιότερα ἡ γνώμη πὼς τοὺς ἔχτισαν οἱ Τοῦρκοι μὲ Βενετσιάνους χτίστες, ἀμέσως μόλις πῆραν τὴ Θεσσαλονίκη στὰ 1430². Μὰ οἱ ἴδιοι οἱ Τοῦρκοι, ὅταν πῆγαν νὰ πάρουν τὴ Θεσσαλονίκη, κουβαλοῦσαν μαζί τους καὶ κανόνια. Καὶ χωρὶς ἄλλο ἡ πείρα τους αὐτὴ πρέπει νὰ τοὺς εἶχε διδάξει πὼς οἱ μεσαιωνικοὶ πύργοι γιὰ πολέμους μὲ δοξάρια ἦταν ἄχρηστοι πιά. Γι' αὐτὸ καὶ τὰ πολεμικὰ ἔργα πού ἔβρισκαν σ' ὅσες χώρες καταχοῦσαν ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ τὰ προσαρμόζουν στὴ νέα τεχνικὴ τοῦ πολέμου.

Πὼς οἱ πύργοι αὐτοὶ δὲν εἶναι ἀπ' τὰ πρῶτα χρόνια τῆς τουρκοκρατίας στὴ Θεσσαλονίκη τὸ βεβαιώνουν καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τους γραμμὴ πού θυμίζει τοὺς πύργους τῆς μεσαιωνικῆς Εὐρώπης καὶ πολὺ περισσότερο οἱ πολεμιστρες τους γιὰ δοξάρια. Ἔτσι καὶ τὸ σχῆμα τους καὶ οἱ πολεμιστρες τους εἶναι ἡ πρὸ ἀπλῆ κι ἡ πρὸ φανερὴ ἀπόδειξις πὼς οἱ Τοῦρκοι δὲ χρειάζονταν τέτοιους πύργους στὴ Θεσσαλονίκη, γιὰ νὰ τοὺς χτίσουν αὐτοὶ. Τὸ Λευκὸ Πύργο κιόλας πού ἦτανε δίπλα στὴ θάλασσα καὶ τοὺς ἦταν ἀπαραίτητος ὡς ἓνα βασικὸ ἀμυντικὸ ἔργο στὴν περιοχὴ αὐτὴ, τὸν μάντρωσαν ὁλόγυρα μ' ἓνα τετράγωνο κάστρο καὶ στὶς τέσσερις γωνιές του ἔχτισαν τέσσερις μικροὺς πύργους γιὰ κανονοστάσια. Κι αὐτὸ πάλι εἶναι μιὰν ἄλλη ἀπόδειξις πὼς ὁ Λευκὸς Πύργος ἦτανε χτισμένος ὄχι γιὰ πόλεμο μὲ κανόνια, μὰ γιὰ πόλεμο μὲ δοξάρια. Ὅλοφάνερα μεσαιωνικὸς

1. Ἀναγνώστης, ἔκδ. Τσάρας, σ. 38, στ. 9-31.

2. Tafrali O., Topographie de Thessalonique, Paris 1913, σ. 50.

εἶναι κι ὁ στρόγγυλος πύργος στὴ βορινὴ γωνιά τοῦ ἀνατολικοῦ κάστρου.

Δὲ μένει λοιπὸν καμιὰ ἀμφιβολία πὼς οἱ δυὸ αὐτοὶ στρόγγυλοι πύργοι στὶς δυὸ γωνιὲς τοῦ ἀνατολικοῦ κάστρου τῆς Θεσσαλονίκης δὲν εἶναι παρὰ ἔργα τῆς λιγόχρονης φραγκοκρατίας στὴ Θεσσαλονίκη (1204-1224)¹. Μὰ οἱ Τοῦρκοι, μιὰ καὶ τοὺς βρῆκαν ἑτοιμοὺς, τοὺς μεταχειρίστηκαν ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες τοὺς σ' ὅλους τοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας στὴ Θεσσαλονίκη.

Ὁ Σαμαρίας τί ἀπόγινε ἀπ' τὴ στιγμή πού τὴ Θεσσαλονίκη τὴν πῆραν οἱ Τοῦρκοι; Οἱ ἱστορικὲς πηγὲς δὲ μιλοῦν. Ὁ Σαμαρίας ὥστόσο ἦταν ἓνα φρούριο γεροχτισμένο καὶ καλοταμπουρωμένο καὶ τὸ μοναδικὸ στὴν περιοχὴ αὐτῇ. Δὲν μπορεῖ λοιπὸν νὰ μὴ τὸν μεταχειρίστηκαν οἱ Τοῦρκοι, ἀπ' τὴν πρώτη κιόλας στιγμή πού μπῆκαν στὴ Θεσσαλονίκη, γιὰ τὶς ἄμεσες ἀνάγκες τοῦ πρώτου καιροῦ, ὅταν ἔπρεπε ν' ἀντιμετωπίσουν στὸ λιμάνι τὸν πανίσχυρο στόλο τῆς Βενετιᾶς καὶ τοὺς στόλους τῶν κουρσάρων πού ἀλώνιζαν τὸ Βόρειο Αἶγαῖο κι ἔμπαιναν συχνὰ καὶ μέσα στὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης. Ταυτόχρονα ὅμως οἱ Τοῦρκοι πρέπει νὰ εἶχαν ἀρχίσει νὰ προσαρμύζουν τὸ Σαμαρία καὶ στὴ νέα μορφή τοῦ πολέμου μὲ τὸ μπαρούτι. Γι' αὐτὸ καὶ στὸ φρούριο τώρα χτίζουν ὀπλαποθήκες, μπαρουταποθήκες, στρατῶνες καὶ διάφορα ἄλλα στρατιωτικὰ χτήρια ἀνάλογα μὲ τὶς ἀνάγκες πού τοὺς παρουσιάζονταν ὀλοένα καὶ πού ὀλοένα μεγάλωναν. Τὶς μπαρουταποθήκες αὐτὲς κιόλας, ὅπως ἐδείξαν οἱ τελευταῖες ἀνασκαφές, πού εἶδαμε παραπάνω, στὴν παλιὰ Ἐφορεία Ὑλικοῦ Πολέμου, στὰ σημερινὰ δηλαδὴ χτήρια τοῦ ΟΤΕ καὶ τῶν Δικαστηρίων, τὶς συντηροῦσαν ὥς τὰ 1841. Κι αὐτὴ ἡ νέα μορφή πού πῆρε τώρα τὸ φρούριο ἦταν αἰτία νὰ τοῦ δώσουν τ' ὄνομα Τοπχανές πού θὰ πεῖ μεγάλο σπίτι, μεγάλο χτήριο γιὰ τόπια, γιὰ κανόνια, ἓνα ὄνομα δηλαδὴ πού ἀναποκρινόταν καὶ στὸ σκοπὸ πού θὰ ὑπηρετοῦσε τώρα.

Δὲν μπορούμε, βέβαια, νὰ παρακολουθήσουμε τὴν κατοπινὴ τύχη τοῦ Σαμαρία ἀπ' τὴ στιγμή πού ἔγινε Τοπχανές. Δὲ μᾶς λείπουν ὅμως καὶ καποιες ἑμμεσες πληροφορίες γι' αὐτήν.

Ἔτσι ὁ Τοῦρκος ταξιδιώτης Ἐβλιγιά Τσελεμπή πού πέρασε ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη στὰ 1668, στὸ σχετικὸ του Ὀδοιπορικὸ, μιλώντας γιὰ τὰ ἔξι ὀχυρωματικὰ συγκροτήματα πού χώρισαν τὴ Θεσσαλονίκη οἱ Τοῦρκοι, μέσα σ' αὐτὰ ἀνάφερε καὶ τὸν Τοπχανέ². Ὁ Τσελεμπή μίλησε ἀκόμα

1. Βλ. τὸ πρόβλημα τοῦ Bodo E b h a r d t, *Der Wehrbau Europas im Mittelalter*, τ. III, Oldenburg 1958, σ. 696-7. Πάντοτε οἱ καταχτητὲς φροντίζουν ν' ἀσφαλίζουν τὴ ζωὴ τους μὲ τὸν πιὸ σίγουρο τρόπο στὶς χῶρες πού καταχτοῦν. Οἱ σταυροφόροι ἀπ' τὴν ἀποψη αὐτὴ μὴμῆθηκαν ἐδῶ στὴν Ἀνατολὴ τοὺς σχετικοὺς πύργους τῆς πατρίδας τους.

2. Μοσχόπουλος Νίκ., Ἡ Ἑλλάς κατὰ τὸν Ἐβλιά Τσελεμπή, ΕΕΒΣ 16 (1940) 331.

και για πύλη του Τοπχανέ που κι αυτή είναι ένα άλλο αποδειχτικό στοιχείο πώς ο Τοπχανές ήτανε φρούριο¹.

Πιο συγκεκριμένα όμως για το φρούριο Τοπχανές μίλησε ένας Τουρκοκ στρατιωτικός επιθεωρητής που πέρασε απ' τη Θεσσαλονίκη στην αρχή του 1733, για να επιθεωρήσει τις στρατιωτικές της εγκαταστάσεις και να μελετήσει τις ανάλογες ανάγκες τους. Στη σχετική λοιπόν έκθεσή του απ' τις 7 του Φλεβάρη του 1733 γράφει για τον Τοπχανέ πώς «τὸ φρούριον (ἡ ἀραιογράφηση δική μου) τοῦτο κεῖται ἐπὶ τῆς παραλίας, δεσπόζον τῆς ἀποβάθρας τοῦ λιμένος καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς πόλεως»². Μὰ ἡ θέση, ὅπου τοποθετεῖ τὸν Τοπχανέ ὁ Τουρκοκ στρατιωτικός επιθεωρητής καὶ ἡ σημασία πού τοῦ δίνει, εἶναι οἱ ἴδιες πού δίνει ὁ Ἀναγνώστης στὸ Σαμαρία. Ὁ Τσελεμπή δηλαδὴ κι ὁ Τουρκοκ στρατιωτικός επιθεωρητής δὲ βεβαιώνουν μόνο πώς ὁ Τοπχανές ήτανε στὴ θέση τοῦ Σαμαρία, μὰ εἶναι καὶ οἱ μόνοι πού μᾶς κατατοπίζουν καὶ στὴν κατοπινὴ του ἐξέλιξη. Γιατὶ τὸν Τοπχανέ δὲν τὸν ἀναφέρνουν σὰν ἓνα ἀπλὸ πολεμικὸ πύργο, μὰ σὰν ἓνα φρούριο, «δεσπόζον τῆς ἀποβάθρας τοῦ λιμένος καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς πόλεως».

Οἱ ταξιδιώτες Εὐρωπαῖοι πού πέρασαν απ' τὴ Θεσσαλονίκη ὕστερ' απ' τὸν Τσελεμπή δὲν τὸν ξέρουν τὸν Τοπχανέ. Κι ὁμως σχεδὸν ὅλοι τους ήτανε κατάσκοποι τῶν πατρίδων τους. Ὅλοι αὐτοὶ λοιπὸν μίλησαν γιὰ τὰ φρούρια τῆς Θεσσαλονίκης πού ήτανε τρία κι ἀντιστοιχοῦσαν ἓνα σὲ κάθε γωνιά τοῦ τριγωνικοῦ τῆς σχήματος.

Ἔτσι ὁ De la Croix, μιλώντας γιὰ τὸ τρίγωνο σχῆμα τῆς Θεσσαλονίκης, λέει πώς οἱ Τοῦρκοι ἔχτισαν στὶς τρεῖς γωνιὲς τοῦ κάστρου τῆς τρία φρούρια, ἓνα στὴν κάθε γωνιά, κι ἓναν τέταρτο στὴ μέση τοῦ λιμανιοῦ τῆς³.

Ὁ Γάλλος μισιονάριος P. Jean-Baptiste Souciet πού ἔμεινε στὴ Θεσ-

1. Μοσχόπουλος, Ἡ Ἑλλάς, σ. 329.

2. Βασδραβέλλης Ι., Ἱστορικά Ἀρχεῖα Μακεδονίας, Α', Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης (1695-1912), Θεσσαλονίκη 1952, σ. 261. Ὅταν πέρασαν οἱ πρῶτοι Τοῦρκοι ταξιδιώτες απ' τὴ Θεσσαλονίκη, τὴν τουρκοκρατούμενη, ὁ Τοπχανές δὲν ήτανε πιά ἓνας πύργος ταμπουρωμένος, ὅπως ὅταν τὸν εἶχαν ἀφήσει οἱ Βενετσιάνοι. Ὁ Τοπχανές, μὲ τὸν καιρὸ, ἐξελίχθηκε σ' ἓνα ἀπέραντο ὀχυρωματικὸ συγκρότημα, πού μὲ τὶς ὀπλαποθήκες, μὲ τὶς μπαρουταποθήκες, μὲ τοὺς στρατῶνες καὶ μ' ἄλλα στρατιωτικὰ χτήρια πού ἔχτισαν οἱ Τοῦρκοι, κατὰ τὶς ἀνάγκες τους, ἀπλώθηκε κι ἀγκάλιασε ὅλην τὴν περιοχὴ απ' τὸ λιμάνι ὡς τὸ Βαρδάρη.

3. Mémoires du Sieur De la Croix, Β' μέρος, Paris 1684, σ. 262-263. Πβ. καὶ Βακαλόπουλος Κ., Περιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης απ' τὸν περιηγητὴ De la Croix στὰ 1679, «Μακεδονικά» 11 (1971) 274-275. Βασδραβέλλης Ι., Ἡ πειρατεία εἰς τὰ παράλια τῆς Μακεδονίας, «Μακεδονικά» 5 (1961-1963) 322-324. Σιγάλας Α., Ἐκλαϊκευμένα Μελετήματα, τ. Α', Ἀθήνα 1970, σ. 51-59.

σαλονίκη ἀπ' τὰ 1726 ὥς τὰ 1733, δηλοδὴ ἑπτὰ ὀλάκερα χρόνια, καὶ τὴ γνώρισε καλὰ, μίλει κι αὐτὸς γιὰ τρία φρούρια, ποὺ τὸ ἓνα τους ῥιτανε στὴ ΝΑ καὶ τ' ἄλλο στὴ ΝΔ γωνιά τοῦ θαλασσινοῦ τῆς κάστρου¹.

Μὰ ἐνῶ ὁ De la Croix καὶ ὁ Souciet μιλοῦν γιὰ τὰ τρία φρούρια τῆς Θεσσαλονίκης, δίχως νὰ λένε καὶ τὰ ὀνόματά τους, ἕνας ἄλλος Γάλλος, πρόξενος αὐτὸς στὴ Θεσσαλονίκη, ὁ F. de Beaujour μιλώντας κι αὐτὸς γιὰ τὰ φρούρια τῆς Θεσσαλονίκης, τὰ δυὸ ἀπ' αὐτὰ ποὺ εἶναι στίς ἄκρες τοῦ θαλασσινοῦ τῆς κάστρου, τ' ἀναφέρει μὲ τὰ ὀνόματά τους. Τὸ ΝΔ, ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, τὸ λέει Tour de la Poudrière. Μὰ μὲ τ' ὄνομ' αὐτὸ δὲ θέλει νὰ πει παρὰ τὸν Τοπχανέ. Τὸ νόημα τῆς σχετικῆς ἔκφρασής του εἶναι πεντακάθαρο: «Le bastion de l'Ouest est la tour de la poudrières»².

Τέλος, κι ἕνας ἄλλος Γάλλος, πρόξενος κι αὐτὸς στὴ Θεσσαλονίκη, ὁ Cousinéry μὲ ἀφορμὴ τὰ φρούρια τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ φρούριο τῆς ΝΔ ἄκρας τοῦ θαλασσινοῦ τῆς κάστρου τ' ὀνομάζει κι αὐτὸς Tour de la Poudrière, μ' ἓνα ὄνομα δηλαδὴ ποὺ χωρὶς ἄλλο τὸ δανείστηκε ἀπ' τὸν de Beaujour. Ἔτσι μὲ τ' ὄνομ' αὐτὸ δὲ θέλει νὰ πει κι ὁ Cousinéry παρὰ τὸν Τοπχανέ³.

Ἀπ' τοὺς Ἑλλήνες τοῦ περασμένου αἰῶνα, ποὺ κατάγιναν μὲ τὴν τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ Χατζῆ Ἰωάννου δὲ μίλησε οὔτε γιὰ Τοπχανέ οὔτε γιὰ ἄλλο φρούριο τῆς Θεσσαλονίκης. Μίλησε ὅμως γιὰ ἓναν πύργο Μπαρουτχανέ, μεταφράζοντας, ὅπως βλέπουμε, τὸν ὄρο Tour de la Poudrière τῶν de Beaujour καὶ Cousinéry. Αὐτὸ τὸ δείχνει καὶ ἡ λέξη Poudrière ποὺ ἔχει βάλει μέσα σὲ παρένθεση, δίπλα στὸν ὄρο Μπαρουτχανές⁴. Τὸν πύργο αὐτὸν τὸν τοποθετεῖ κι ὁ Χατζῆ Ἰωάννου στὴν ἴδια θέση

1. M. L. Aimé - Martin, *Lettres édifiantes, et curieuses concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amérique*, τ. 1, Paris 1838, σ. 72α. Ὁ Ἱησουΐτης αὐτὸς μισιονάριος, κοντὰ στὴν ἄλλη πλούσια δράση του στὴ Θεσσαλονίκη πρωτοστάτησε γιὰ νὰ βάλουν χέρι καὶ στὰ χειρόγραφα τοῦ Ἀγίου Ὁρους οἱ διάφοροι πράχτορές του (Σιμόπουλος Κ., *Ξενοὶ ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα 1700-1800*, τ. Β', Ἀθήνα 1973, σ. 175-182). Ἐπισημαίνει —Γάλλοι οἱ περισσότεροί τους— ποὺ ταξίδευαν στὴν ὀρθόδοξη Ἀνατολή τὴν ἐποχὴ αὐτὴ, ῥιτανε ὄργανα τοῦ Βατικανοῦ. Ἡ θρησκευτικὴ μεταρρύθμιση (λουθηρανισμός, καλβινισμός) τοῦ 16ου αἰῶνα στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη, ποὺ εἶχε κλονήσει τὰ θεμέλια τοῦ καθολικισμοῦ στὸ γερμανικὸ καὶ ἀγγλοσαξονικὸ κόσμο, πῆγαινε ν' ἀπλωθεῖ καὶ στίς χώρες τῆς τουρκοκρατούμενης ὀρθοδοξίας. Καὶ ἴσια ἴσια αὐτὴν ῥιθελε νὰ συγκρατήσει τὸ Βατικανό, γιὰ νὰ μὴν ξεσπάσει κανένα νέο κύμα γιὰ θρησκευτικὲς μεταρρυθμίσεις. Ἡ κίνηση τοῦ Λοῦκαρη καὶ μιὰ ἄλλη σειρά κληρικοὶ ποὺ κινούνταν γιὰ μιὰ γλωσσοθρησκευτικὴ μεταρρύθμιση στίς χώρες τῆς ἐλληνικῆς ὀρθοδοξίας τὸ εἶχαν ἀνησυχήσει πολὺ.

2. Felix de Beaujour, *Tableau de commerce de la Grèce*, τ. 1, Paris 1800, σ. 28.

3. Cousinéry M., *Voyage dans le Macédoine*, τ. 1, Paris 1831, σ. 45.

4. Χατζῆ Ἰωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 28. Γιὰ τὸν «πύργο» αὐτὸν ὅμως ὁ Χατζῆ

πού τὸν τοποθέτησαν καὶ οἱ δύο Γάλλοι πρόξενοι. Μὰ οἱ Γάλλοι αὐτοὶ μὲ τὸν ὄρο Tour de la Poudrière θέλουν νὰ ποῦν τὸν πύργο, τὸ φρούριο τῆς δυτικῆς ἄκρας τοῦ θαλασσινοῦ κάστρου τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ ὁ πύργος αὐτός, ὅπως εἶπαμε, ἦτανε τὸ φρούριο Τοπχανές. Ὁ Χατζὴ Ἰωάννου μίλησε ἀκόμα καὶ γιὰ ἕναν ἄλλο πύργο, τὸν Ταμπακχανές, πού ἦτανε στὰ Ταμπακαριὰ (βυρσοδεφεῖα), δηλαδὴ ἀνάμεσα στὴ θάλασσα καὶ στὸ κάστρο τῆς Θεσσαλονίκης. Μὰ ἐνῶ στὴ θέση αὐτή, ὅπως λέει ὁ Τσελεμπή, ὑπῆρχαν, κοντὰ στὰ ἄλλα, «100 μεγάλα βυρσοδεφεῖα μεταξὺ τῆς θαλάσσης καὶ τοῦ τοίχου τοῦ φρουρίου (δηλαδὴ τοῦ νότιου κάστρου τῆς Θεσσαλονίκης), ἐπίσης καὶ εἰς εὐκτῆριος οἶκος τῶν βυρσοδεψῶν... ὑπερθεν τῆς θαλάσσης τὸ "τζαμίον", Ἀβδουρ-Ρεοῦφ ἐφέντη», δὲ λέει τίποτε γιὰ πύργο. Ὅταν πάλι μίλησε γιὰ τὰ ἔξι φρούρια πού ὑπῆρχαν μέσα στὴ Θεσσαλονίκη, δὲν ἀνάφερε κανένα μὲ τ' ὄνομα Ταμπακχανές. Ἄν ὑπῆρχε κάποιος πύργος ἐδῶ, ὁ Τσελεμπή πού μίλησε μὲ τόσο θαυμασμό καὶ μὲ τόσο σεβασμό γιὰ τὰ πολεμικὰ ἔργα τῆς Θεσσαλονίκης, θὰ μιλοῦσε καὶ γι' αὐτόν, γιὰ νὰ τὸν ὑμνήσει. Μὰ οὔτε καὶ κανένas ἄλλος πύργος ἢ κάποιο φρούριο, μὲ ἀνάλογο ὄνομα, ὑπῆρξε στὴ θέση αὐτή.

Πύργο ἢ φρούριο στὴ θέση τῶν Ταμπακαριῶν δὲν εἶδε οὔτε ὁ Τούρκος στρατιωτικὸς ἐπιθεωρητής. Αὐτὸς κιόλας πού πέρασε ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη ἐπίτηδες, γιὰ νὰ μελετήσῃ τις στρατιωτικὲς τῆς ἀνάγκες, ἂν ὑπῆρχε γύρω στὸ λιμάνι κι ἄλλος πύργος ἢ κι ἄλλο φρούριο, ἔξόν, βέβαια, ἀπ' τὸ φρούριο Τοπχανές (Σαμαρίας), θὰ μιλοῦσε καὶ γι' αὐτό.

Καὶ ὁ Μπαρουτχανές λοιπὸν καὶ ὁ Ταμπακχανές πού μνημονεύει ὁ Χατζὴ Ἰωάννου δὲν εἶναι παρὰ ὁ Τοπχανές, ἡ στρατιωτικὴ βάση δηλαδὴ τῶν Τούρκων στὰ ΝΔ τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ Χατζὴ Ἰωάννου δὲν ἔχει ξεκαθαρισμένη γνώμη γιὰ τοὺς «πύργους» αὐτοὺς.

Ὅλ' αὐτὰ τὰ γράφει ὁ Χατζὴ Ἰωάννου στὰ 1880. Τὰ πράματα ὅμως τὰ βάζει στὴ θέση τους δύο χρόνια ἀργότερα, στὰ 1882, ὁ Γ. Μωραϊτόπουλος μὲ μιὰ πατριδογνωσία πού ἐβγαλε γιὰ τὰ Ἑλληνόπουλα τῆς Θεσσαλονίκης. Στὴν πατριδογνωσία του λοιπὸν αὐτὴν ὁ Μωραϊτόπουλος γράφει γιὰ τὸν Τοπχανέ: «Ὁ πύργος οὗτος (δηλαδὴ ὁ Τοπχανές) κεῖται εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς πόλεως, εἶναι δὲ τὸ σπουδαιότερον ὁχύρωμα αὐτῆς φέρον πολλὰ τηλεβόλα καὶ πολυάριθμον στρατιωτικὴν φρουράν. Ἐνταῦθα ἐδρεῖται τὸ Στρατοδικεῖον καὶ ὁ στρατιωτικὸς διοικητὴς τῆς πόλεως»¹. Ὁ Μωραϊτό-

¹ Ἰωάννου μᾶς δίνει τὴν πληροφορία πὼς ἦτανε χτίσμα τούρκικο. Καὶ ἡ πληροφορία αὐτὴ μᾶς εἶναι πολύτιμη, γιατί ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα πὼς ὁ «πύργος» αὐτός εἶναι κάποιο χτήριο ἀπὸ κείνα πού ἔχτισαν οἱ Τούρκοι στὸν Τοπχανέ. Πύργος ὅμως ὁ Μπαρουτχανέ δὲν ἦταν, μιὰ καὶ ξέρομε πὼς οἱ Τούρκοι δὲν ἔχτισαν πύργους στὴ Θεσσαλονίκη.

1. Μωραϊτόπουλος Γ., Ἡ Θεσσαλονίκη, Ἀθήνα 1882, σ. 14.

πολὺς ὀνομάζει, βέβαια, «πύργο» τὸν Τοπχανέ, τὸν χαρακτηρίζει ὅμως σὰν τὸ «σπουδαιότερο ὀχύρωμα» τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὸν τοποθετεῖ στὸ δυτικὸ τῆς μέρους. Καὶ κάτι ἄλλο: ἐνῷ ὁ Μωραϊτόπουλος παρουσιάζει τὸν Τοπχανέ σὰ μίαν ἀπέραντη στρατιωτικὴ βάση, ποὺ δὲν τῆς λείπει καμιά σχετικὴ ἐγκατάσταση, δὲν εἶπε τίποτε γιὰ φρούριο τοῦ Βαρδαρίου. Αὐτὸ σημαίνει πὼς τὴν ἐποχὴ αὐτὴ τοῦλάχιστο, δὲν ὑπῆρχε κανένα τέτοιο φρούριο. Κι ὅμως ὁ Μωραϊτόπουλος ἔγραφε γιὰ τὰ παιδιὰ τοῦ σχολειοῦ κι ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ γράψει γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη τῆς ἐποχῆς του τὴν ἀλήθεια, ὅπως τὴ δέχονταν οἱ Τοῦρκοι. Αὐτοὶ ἦταν ἡ κοινὴ γνώμη καὶ ἦταν ὅπως τὴν ἐκφράζει ὁ Μωραϊτόπουλος.

Τὴ γενικὴ αὐτὴν εἰκόνα γιὰ τὸν Τοπχανέ ποὺ μᾶς ἔδωσεν ὁ Μωραϊτόπουλος θὰ τὴν ἀποσώσει μὲ περισσότερα καθέκαστα ὁ ταγματάρχης τοῦ μηχανικοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ Ν. Θ. Σχινάς στὰ 1886. «Τὴν πόλιν τῆς Θεσσαλονίκης», γράφει ὁ Σχινάς, «προασπίζουσιν ἀπὸ μὲν τῆς θαλάσσης 1). Ὁ ἐπιθαλάσσιος π ρ ο μ α χ ὠ ν τοῦ Τ ο π χ α ν ἔ (ἡ ἀραιογράφηση τοῦ συγγραφέα), κείμενος ἐπὶ τῆς ΒΔ γωνίας τοῦ τείχους... Ὁ προμαχὼν οὗτος βυζαντινῆς κατασκευῆς... Ὁ περίβολος τοῦ προμαχῶνος τούτου. ἔχει τρεῖς εἰσόδους, μίαν πρὸς τὸν λιμένα, ἐτέραν πρὸς τὴν ξηρὰν ἀντικρύζουσιν τὴν πρώτην, καὶ τρίτην τὴν κυρίαν εἰσοδὸν ἀπὸ τῆς πόλεως ἐπὶ τῆς κεντρικῆς ὁδοῦ τοῦ Φραγκομαχαλᾶ. Ὁ εἰσερχόμενος διὰ τῆς πύλης ταύτης εὐρίσκεται ἐντὸς προαυλίου ἄγοντος ἀπ' εὐθείας ἐντὸς τῆς αὐλῆς τοῦ προμαχῶνος. Ἐντὸς τοῦ προαυλίου ὑπάρχει τὸ φρουραρχεῖον, ἐντὸς δὲ τῆς αὐλῆς τοῦ προμαχῶνος ὁ στρατὸν, τὸ μαγειρεῖον καὶ ἐπὶ τῆς πρὸς τὴν ξηρὰν πλευρᾷ κεντρικαὶ ἀποθῆκαι ὀπλων καὶ πολεμοφοδίων, ἐκτεινόμεναι καὶ ὑπὸ τὴν γῆν. Ἐντὸς αὐτοῦ συνεδριάζει καὶ τὸ Στρατοδικεῖον»¹.

Πὼς γίνεται νὰ ξέρει τόσα καθέκαστα γιὰ τὸν Τοπχανέ ὁ Σχινάς δὲ λέει. Στρατιωτικὸς ὅμως αὐτὸς φαίνεται πὼς εἶχε κάποιες ἄλλες πηγές. Ἡ περιγραφή του ὥστόσο δὲν ἀφήνει πιά ἀμφιβολία πὼς ὁ Τοπχανές ἦταν τὸ σπουδαιότερο φρούριο τῆς Θεσσαλονίκης, σύμφωνα καὶ μὲ τὴν ἔκθεση τοῦ Τοῦρκου στρατιωτικοῦ ἐπιθεωρητῆ καὶ μὲ τὴν κοινὴ γνώμη ποὺ διατύπωσε ὁ Μωραϊτόπουλος.

Τέλος, στὰ 1915, ὁ δικηγόρος τῆς Θεσσαλονίκης Κ. Τάττης, θὰ μᾶς πληροφορήσει πὼς: «Ὡς γνωρίζουσιν οἱ πρεσβύτεροι κατὰ τὴν κατασκευὴν τῆς προκυμᾶας... κατεδαφίσθη εἰς τὼν ἀρχαίων μεγάλων πύργων τοῦ γαλου-καποῦ εἰς τὴν εἰσοδὸν τῆς ἀγορᾶς, ἕτερος δέ, ὁ τοῦ Τ ο π χ α ν ἔ (ἡ

1. Σ χ ι ν ᾶ ς Ν., Ὀδοιπορικὰ Μακεδονίας, τευχ. 1ο, Ἀθήνα 1886, σ. 180.

άραιογράφηση δική μου) πρό ὀλίγων ἐτῶν»¹.

Ὡστε τὸ βυζαντινὸ πύργο Σαμαρία, στὰ ΝΔ τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπὸ φρούριο τῶν Βενετσιάνων (1423-1430), ὅταν πῆραν τὴ Θεσσαλονίκη οἱ Τούρκοι (1430), τὸν μεταχειρίστηκαν κι αὐτοὶ στὴν ἀρχὴ γιὰ φρούριο, μὰ μὲ τὸν καιρὸ τὸν ἔκαμαν καὶ Τοπχανέ τους. Ὅταν πάλι στὰ 1912 ἡ Θεσσαλονίκη πέρασε ἀπ' τοὺς Τούρκους στοὺς Ἕλληνες, τὸν μεταχειρίστηκαν κι αὐτοὶ γιὰ Ἐφορεία Ὑλικοῦ Πολέμου, μιά καὶ τὸν βρῆκαν κι ἔτοιμο καὶ κατάλληλο γιὰ ἓναν τέτοιο σκοπὸ.

Ἔτσι ἡ περιοχὴ αὐτὴ τοῦ λιμανιοῦ συνεχίζει ἀπὸ αἰῶνες μιά πολεμικὴ παράδοση, γιατί μόνο ἀπὸ δῶ μπορούσαν νὰ ὑπερασπίζονται καὶ τὸ μουργίο τοῦ λιμανιοῦ καὶ τὸ μέσα τῆς πολιτείας, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Τούρκος στρατιωτικὸς ἐπιθεωρητής. Μὰ αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ χειρῶν εἶναι κι ἓνας ἄλλος μάρτυρας ἀκόμα πὼς τὰ ὀνόματα Σαμαρίας-Τοπχανές-Ἐφορεία Ὑλικοῦ Πολέμου μιλοῦν γιὰ τὸ ἴδιο φρούριο τοῦ λιμανιοῦ, γιὰ τὸ ἴδιο ἀμυντικὸ χητηριακὸ συγκρότημα.

5. «Τὸ Φρούριο τοῦ Βαρδαρίου»

Ἐνα ἄλλο πρόβλημα ποὺ ἐβγαλαν στὴ μέση οἱ τελευταῖες ἐρευνες γύρω ἀπ' τὴ θαλασσινὴ ὀχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης, εἶναι καὶ τὸ «Φρούριο τοῦ Βαρδαρίου»². Στὸ σχετικὸ διάγραμμα τοῦ κάστρου κιόλας βλέπουμε ν' ἀντικατασταίνεται, τὸ Φρούριο τοῦ Βαρδαρίου στὰ ΝΔ τῆς Θεσσαλονίκης, τὸ Φρούριο Τοπχανές.

Στὰ παλαιότερα σχετικὰ διαγράμματα βλέπουμε νὰ τοποθετοῦν στὴν ἴδια γωνιά: τοῦ Tafrali, τὸν Τοπχανέ καὶ τὸν πύργο Σαμαρία, τοῦ Θεοχαρίδη, τὸ Δυτικὸ Πύργο, τὸν Τοπχανέ καὶ τὸν Πύργο τῶν Βουργεσιάν, τοῦ Γούναρη, τὸν Τοπχανέ³. Ἀναφέρνω ἐδῶ πρόχειρα μόνο αὐτὰ τὰ διαγράμματα τοῦ κάστρου. Μὰ καὶ ὅλα τ' ἄλλα τοποθετοῦν στὴ γωνιά αὐτὴ πρῶτα τὸν Τοπχανέ κι ὕστερα προσθέτουν τ' ἄλλα του ὀνόματα ποὺ εἶδαμε. Μὰ ἡ ἱστορικὴ τοποθέτηση τοῦ προβλήματος μὲ τὸ συμπέρασμα πὼς στὴ ΝΔ γωνιά τῆς Θεσσαλονίκης ὑπῆρξε τὸ Φρούριο τοῦ Βαρδαρίου κι ὄχι ὁ Τοπ-

1. Τάττης Κ., Ἱστορικαὶ σελίδες Θεσσαλονίκης, Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον «Ὁ Γόρδιος Δεσμός», Θεσσαλονίκη 1915, σ. 67.

2. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὀχύρωση, σ. 306, καὶ σχ. 1 καὶ 13.

3. Tafrali, Topographie, τοπογραφικὸ διάγραμμα τῆς ἀρχαίας Θεσσαλονίκης, ἔξω ἀπ' τὸ κείμενο, Θεοχαρίδης Γ., τοπογραφία καὶ πολιτικὴ ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν ΙΔ' αἰῶνα, Θεσσαλονίκη 1959, τοπογραφικὸ διάγραμμα ἔξω ἀπ' τὸ κείμενο. Γούναρης Γ., Τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1976, μὲ τοπογραφικὸ διάγραμμα στίς σ. 16-17.

χανές, μᾶς φέρνουν μπροστὰ στὸ ἐρώτημα: ὑπῆρξε, στ' ἀλήθεια, Φρούριο τοῦ Βαρδαρίου στὴ Θεσσαλονίκη; Τί πείθει πὼς ὑπῆρξε ἓνα τέτοιο φρούριο καὶ ποῖον σκοπὸ ὑπηρετοῦσε;

Ἡ Θεσσαλονίκη τὶς πιὸ σκληρὲς ἐχθρικές ἐπιθέσεις ἐνάντια τῆς τὶς δεχόταν ἀνέκαθεν ἀπ' τὸ λιμάνι. Γι' αὐτὸ κι ἀνέκαθεν οἱ Θεσσαλονικιοί, Θερμαῖοι, Μακεδόνες, Βυζαντινοί, Βενετσιάνοι (1423-1430), τὸ λιμάνι τὸ φρόντιζαν καὶ τὸ συντηροῦσαν καὶ τὸ φύλαγαν μ' ἓνα ἀπ' τὰ πιὸ ἰσχυρὰ τῆς φρούρια. Τὸ φρούριο αὐτὸ στὰ χρόνια τῆς βενετσιανοκρατίας τὸ ἔλεγαν, ὅπως εἶδαμε, Σαμαρία. Καὶ οἱ Τοῦρκοι, μόλις πῆραν τὴ Θεσσαλονίκη στὰ 1430, τὸ ἴδιο φρούριο, μὲ τ' ὄνομα Τοπχανές, μεταχειρίστηκαν γιὰ τὴν ἄμυνα τοῦ λιμανιοῦ.

Τὸ Βαρδάρι ὡς τὰ τώρα ἐμεῖς τὸ ξέραμε ἀπ' τὴν πύλη του, ποὺ δὲν ἦτανε καθόλου διαφορετικὴ ἀπ' τὶς ἄλλες πύλες τοῦ κάστρου. Πῆρε ὅμως ὄνομα κι ἀκούστηκε κι ἡ ἴδια κι ἡ περιοχὴ τῆς, γιὰτὶ ἀπ' αὐτὴν περνοδίαβαιναν ἄνθρωποι, ζῶα, κάρα, γιὰ νὰ ξεχυθοῦν κατὰ τὰ δυτικὰ τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου ἦτανε καὶ τὸ ποτάμι Βαρδάρι, τὸ μεγαλύτερο ποτάμι τῆς Μακεδονίας, καὶ ἀπ' αὐτὸ πῆρε καὶ τ' ὄνομά της¹. Κι ἀκόμα γιὰτὶ ἀπ' αὐτὴν ἀρχινοῦσε ὁ πιὸ κεντρικὸς δρόμος τῆς πολιτείας, ἡ σημερινὴ Ἑγνατία, γιὰ νὰ φτάσει στ' ἀνατολικά τῆς στήν πύλη τῆς Καλαμαριᾶς, κάπου κοντὰ στὸ Σιντριβάνι. Στὸ τέλος θὰ μείνει μόνο τ' ὄνομα Βαρδάρι γιὰ ὅλη τὴν περιοχὴ, χωρὶς νὰ θυμούμαστε τίποτ' ἄλλο ἀπ' αὐτὸ.

Τὸ Βαρδάρι λοιπὸν οὔτε καμιὰ ξεχωριστὴ πολεμικὴ σημασία εἶχε καμιὰ φορὰ οὔτε καμιὰ πολεμικὴ παράδοσή του φύλαξε, ὥστε νὰ τὸ τιμήσουμε γι' αὐτὴν.

Γιὰ τὸ Βαρδάρι μίλησε πρῶτος στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας ὁ Τοῦρκος ταξιδωτὴς Χατζὴ Κάλφα ποὺ πέρασε ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη στὰ μέσα περίπου τοῦ 17ου αἰώνα. Ὁ ταξιδωτὴς αὐτός, στὰ δυτικὰ τῆς Θεσσαλονίκης, εἶδε ἓναν πύργο στήν πύλη τοῦ Βαρδαρίου καὶ ἓναν ἄλλο στήν ἀντίστοιχη ἀνατολικὴ πύλη τῆς Καλαμαριᾶς. Οἱ δυὸ αὐτοὶ πύργοι ὅμως πρέπει νὰ ἦτανε κατάλοιπα βυζαντινὰ καὶ χωρὶς ἄλλο τέτοιοι πύργοι πρέπει νὰ ὑπῆρχαν καὶ στὶς ἄλλες πύλες τοῦ κάστρου. Μᾶς τὶς θυμίζουν κάπως

1. Ἀπὸ ἀνάλογη αἰτία εἶπαν καὶ Πύλη Ληταία, Πύλη Καλαμαριᾶς κ.λ. Σὲ μιὰ γεωγραφία τοῦ 17 αἰώνα μὲ τὴν Πύλη τοῦ Βαρδαρίου (H e u z e y et D a u m e t, Voyage archéologique de Thessalonique, en Macédoine, Paris 1876, σ. 272) βλέπουμε ὀλᾶκερο τὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα τῆς Πύλης τοῦ Βαρδαρίου. Δὲν παρατηροῦμε ὅμως σ' αὐτὴν κατὰ ξεχωριστὸ ἀπὸ ἄλλες ἀνάλογες πύλες μεσαιωνικοῦ κάστρου πολιτείας ἢ μοναστηριοῦ, γιὰ νὰ ποῦμε πὼς ἦταν φρούριο κάποτε. Εἶναι μιὰ πύλη συνηθισμένη. (Βλ. Τ σ ο ῦ ρ κ α ς Κ λ ε ο β., Τὸ Ὀδοιπορικὸ ἐνὸς Ἰησοῦτου ἱεραποστόλου εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸ 1712-1714, «Μακεδονικά» 8, 1968, 365-397).

οί πύλες που βλέπουμε ακόμα και σήμερα στα μοναστήρια του 'Αγίου Όρους, όπως και άλλων μοναστηριών που δεν τους έχουν καταστρέψει ακόμα ή που δεν έχουν πέσει¹. 'Επειδή λοιπόν αυτοί οι δυο πύργοι δεν είχαν πιά καμιά πολεμική σημασία, οί Τούρκοι τόν πύργο τής Καλαμαριάς τόν ἄφησαν κι ἔπεσε, συντήρησαν όμως τόν πύργο τής πύλης του Βαρδαριού, γιατί τόν χρειάζονταν². Σ' αὐτὸν πρόσθεσαν ἕνα κανονοστάσι γιὰ 14 κανόνια.

Γιὰ τὸν πύργο αὐτὸν, στὴ νέα του τὴ μορφή, μίλησε πρῶτος ὁ Τσελεμπή στ' 'Οδοιπορικό του στὰ 1668. 'Ο Τσελεμπή όμως μιὰ μιλάει γιὰ πύργο, μιὰ γιὰ φρούριο καὶ μιὰ γιὰ ἔρυμα, σύμφωνα μὲ τὴ σχετική μετάφραση τοῦ Μοσχόπουλου· ἴσως, ἐπειδὴ δὲν ἦταν στρατιωτικός, δὲν ἐπέμεινε στὴ στρατιωτικὴ ὀρολογία μὲ αὐστηρότητα³. Μὰ οὐτε καὶ στὴν ἀναγραφὴ τῶν ὀχυρῶν τῆς Θεσσαλονίκης ἀκολούθησε κάποια σειρά τοπικὴ ἢ ἀξιολογικὴ. 'Απ' τὰ ὀχυρὰ ὥστόσο τῆς Θεσσαλονίκης πού ἀναφέρει—τὰ παίρνω ἐδῶ μὲ τὴ σειρά πού τὰ συναντοῦμε στ' 'Οδοιπορικό του—τὰ ὀχυρὰ τοῦ Βαρδαρίου, τῆς Καλαμαριάς καὶ τοῦ Τριγώνιου (Κουσακλί-Κουλέ, Τσιντσιρλί-Κουλέ) δὲν μπορεῖ νὰ ἦτανε φρούρια, μὲ τὴν κλασικὴ ἔννοια πού ξέρουμε τὸν ὅρο. Ἦτανε πύργοι ἀπλοὶ μὲ κανονοστάσια καὶ κανόνια. Φρούρια ἦτανε μόνο τὸ 'Εφταπύργιο κι ὁ Τοπχανές.

Μόνο γιὰ Φρούριο τοῦ Βαρδαρίου μίλησε ὁ Τούρκος στρατιωτικός ἐπιθεωρητὴς στὰ 1733. Αὐτὸς πάλι εἶπε φρούρια ὅλα τὰ πολεμικὰ χτήρια τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ πύργους καὶ φρούρια, πού εἶχανε κανόνια. 'Όπως λέει στὴ σχετικὴ του ἐκθεσὴ ἀπ' τὶς 7 τοῦ Φλεβάρη τοῦ 1733, πέρασε ἀπ'

1. 'Ο ρ λ ά ν δ ο ς Α., Μοναστηριακὴ ἀρχιτεκτονικὴ, Β' ἐκδ., 'Αθήνα 1958, σ. 10 καὶ 13, εἰκ. 4 καὶ 5.

2. Τὸ κεφάλαιο ἀπ' τὴν 'Ιστορικὴ Γεωγραφία τοῦ Τούρκου περιηγητῆ Μουσταφά Μπέν 'Αμπνταλά Χατζή Κάλφα, πού μιλάει γιὰ τὴ Θεσσαλονικὴ τὸ 'χει μεταφράσει ἀπ' τὰ γερμανικὰ ὁ καθηγητὴς (Πολ. 'Ενεπεκίδης. 'Η πληρουσία πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ λέει: «Δίπλα στὶς πύλες τοῦ Βαρδάρη καὶ Καλεμριε ὑπάρχουν δυὸ μεγάλα φρουριακὰ ἔργα. Τὸ ἕνα τὸ λένε ὁ πύργος τοῦ Βαρδάρη καὶ τὸ ἄλλο ὁ πύργος τοῦ Καλεμριε ('Ενεπεκίδης Π., Πηγὲς καὶ μελέτες γιὰ τὴν ἱστορία τῆς τουρκοκρατίας στὶς ἐλληνικὲς χώρες, τ. Α', 'Η Θεσσαλονικὴ στὰ χρόνια 1875-1912, Θεσσαλονικὴ 1981, σ. 179). 'Ο Χατζή 'Ιωάννου ('Αστυγραφία, 28) γιὰ τὸν πύργο τῆς Καλαμαριάς γράφει: «'Ο δὲ πύργος τῆς Καλαμαριάς θὰ εἶνε καταστραφείς τις πύργος ἐπὶ τῆς ὁμωνύμου πύλης». 'Ο Χατζή-Κάλφα μίλησε γιὰ τὴ Θεσσαλονικὴ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 17ου αἰῶνα. Πέθανε στὰ 1657. Λίγο ἀργότερα, στὰ 1668, ὁ 'Εβλιγιά Τσελεμπή θὰ ὀνομάσει πύργο τῆς Καλαμαριάς τὸ Λευκὸ Πύργο (Μοσχόπουλος, 'Η 'Ελλάς, σ. 330, 331).

3. Μιά χαρακτηριστικὴ λεπτομέρεια εἶναι καὶ τοῦτη: ἐνῶ τελειώνει τὴν προηγουμένη συνταχτικὴ περίοδο μὲ τὸ Φρούριο τοῦ Βαρδαρίου, ἀρχίζει τὴν παρακάτω μὲ τὸ «'Ο πύργος οὗτος τοῦ Βαρδάρη». Αὐτὸ μπορεῖ νὰ 'ναι καὶ σφάλμα τοῦ μεταφραστῆ, ἐκφράζει ὅμως τὴν ἐντύπωση πού τοῦ ἄφησε τὸ κείμενο τοῦ Τσελεμπή.

τῇ Θεσσαλονίκῃ, γὰ νά καταγράψῃ τὰ κανόνια καί τὰ πυρομαχικά τῶν φρουρίων τῆς Θεσσαλονίκης καί ν' ἀναφέρει ὅτι τοὺς ἔλειπαν. Περιγράφοντας λοιπὸν τὰ φρούρια ὁ ἐπιθεωρητὴς αὐτός, ξεκινάει ἀπ' τὸ φρούριο τοῦ Ἐφταπύργου, ποῦ ἦταν τὸ σημαντικότερο τῆς Θεσσαλονίκης, κι ὕστερ' ἀναφέρει καί τ' ἄλλα, μὰ μὲ σειρὰ τοπικὴ καί ὄχι ἀξιολογική. Ἔτσι ἀπ' τὸ Ἐφταπύργιο (Γεντί-Κουλέ) περνάει στὸ Σεί-Σοῦ (Χίλια Δέντρα) (Ἀχμέτ-Πασά), κατεβαίνει στῆς Καλαμαριάς, τραβάει ἴσια στὸν Τοπχανέ, στὰ δυτικά, δίπλα στὸ λιμάνι, κι ἀπὸ κεῖ στὸ Φρούριο τοῦ Βαρδαρίου¹.

Γιὰ τὸ φρούριο Τοπχανές λέει πὼς «Τὸ φρούριο τοῦτο κεῖται ἐπὶ τῆς παραλίας, δεσπόζον τῆς ἀποβάθρας τοῦ λιμένος καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς πόλεως, ἦσαν δὲ παλαιόθεν τοποθετημένα ἐπὶ τοῦ ἄνω καὶ κάτω διαμερίσματος αὐτοῦ 20 τηλεβόλα»². Γιὰ τὸ φρούριο τοῦ Βαρδαρίου λέει πὼς «Τὸ φρούριον τοῦτο κεῖται ἐπὶ τῆς παραλίας καὶ δεσπόζει τῆς τοποθεσίας Μπές Τσινάρ καὶ τῆς εἰς τὸ τεῖχος κειμένης πύλης Βαρδαρίου... εἰς τὰ διάμεσα τῶν ἐπάλξεων τοῦ περιτειχίσματος ὑπῆρχον παλαιόθεν 14 τηλεβόλα τοποθετημένα»³. Ἐδῶ εἶναι ἀνάγκη νά σημειώσουμε πὼς μὲ τὴ λέξη «παραλία» ὁ Τοῦρκος πιθεωρητὴς δὲν τοποθετεῖ τὸ φρούριο τοῦ Βαρδαρίου δίπλα στὴ θάλασσα, μὰ δίπλα στὸ βάλτο ποῦ ξεκινούσε ἀπ' τὴν ἄκρῃ τῆς θάλασσας, περνοῦσε δίπλα ἀπ' τὸ κάστρο μὲ τὴν πύλῃ τοῦ Βαρδαρίου κι ἔφτανε ὡς τὴν Μπάρα, τὴ σημερινὴ Ραμόνα. Ἀκόμα καὶ ἡ λέξη Μπάρα θυμίζει τὸ βάλτο αὐτόν.

Ἔτσι μὲ τὴν περιγραφή τῶν δυὸ αὐτῶν φρουρίων ὁ Τοῦρκος ἐπιθεωρητὴς μᾶς ἔδωσε τὸ μέτρο, γιὰ νά κρίνουμε ἀντικειμενικὰ ποῖο ἀπ' τὰ δυὸ τὰ φρούρια ἦταν γιὰ νά φυλάγει τὸ λιμάνι. Ὁ Τοπχανές, ἀπὸ ὀχυρωμένος πύργος τῶν Βενετσιάνων, στὰ χέρια τῶν Τούρκων ἔγινε ἓνα ἀπέραντο χηριακὸ συγκρότημα κι ἡ σημαντικότερη στρατιωτικὴ τους βάση στὴ Θεσσαλονίκη. Μιὰ στρατιωτικὴ βάση ὅμως σὰν τὸν Τοπχανέ ποῦ ἀγκάλιαζε ὅλη τὴ ΝΔ μεριά τῆς Θεσσαλονίκης (τὸ λιμάνι μὲ τὴν περιοχὴ του) δὲ χρειαζόταν δίπλα τῆς κι ἓνα δεῦτερο φρούριο. Ὁ βυζαντινὸς πύργος τῆς πύλης τοῦ Βαρδαρίου, μ' ὅλες τὶς προσθήκες καὶ τὶς ἀλλαγές ποῦ τοῦ εἶχαν κάμει, ἔμεινε πύργος μὲ τὸν ἴδιο πάλι προορισμό: νά φυλάγει τὴν πύλῃ τοῦ Βαρδαρίου στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ κάστρου, μὰ νά προστατεύει καὶ τὸ Μπεχτσινάρ. Καὶ ἡ πληροφορία αὕτῃ εἶναι κατηγορηματικὴ. Ἐνας πύργος ὅμως μὲ τόσο περιορισμένο χρέος δὲ μπορούσε ποτὲ νά 'ναι φρού-

1. Β α σ δ ρ α β έ λ λ η ς, Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης, σ. 200-202.

2. Β α σ δ ρ α β έ λ λ η ς, Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης, σ. 201.

3. Β α σ δ ρ α β έ λ λ η ς, Ἀρχεῖον Θεσσαλονίκης, σ. 201-202.

ριο. 'Ακόμα και σάν χτήρια ήταν δλότελα διαφορετικά τὰ φρούρια αὐτά.

Ύστερ' ἀπ' τὴν πληροφορία τοῦ Χατζη Κάλφα γιὰ τὸν πύργο τῆς πύλης τοῦ Βαρδαρίου καὶ τὰ κείμενα τῶν δυὸ ἄλλων Τούρκων ποὺ εἶδαμε λίγο πρὶν, ὅπως καὶ ἀπὸ τ' ἄλλα ἱστορικά στοιχεῖα ποὺ εἶδαμε, δὲ μπορούμε νὰ δεχτοῦμε τὴ γνώμη πὼς ὑπῆρξε, στ' ἀλήθεια, φρούριο τοῦ Βαρδαρίου.

Ἐδῶ μπορούμε νὰ προσθέσουμε καὶ κάτι ἄλλο. Γιὰ πύργο ἢ γιὰ φρούριο τοῦ Βαρδαρίου δὲ μίλησαν οὔτε οἱ Εὐρωπαῖοι ταξιδιώτες ἢ ἄλλοι ἔμποροι ποὺ πέρασαν ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη κι ἔκαμαν ἀναφορὲς ἢ ἔγραψαν ἀπομνημονεύματα. Δὲ μίλησαν, βέβαια, καὶ γιὰ τὸ φρούριο Τοπχανές, μίλησαν ὁμως γιὰ κάποιο ὄχυρὸ ἢ πύργο στὴ ΝΔ γωνιά τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ δὲν ἦταν ἄλλο ἀπ' τὸ φρουριακὸ συγκρότημα Τοπχανές.

Θ' ἀναφέρω ἀκόμα τὸν Tafralı ποὺ στίς ἐρευνές του τίς τοπογραφικὲς γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη μπόρεσε νὰ κινηθεῖ μέσα στὴν πολιτεία πιὸ ἄνετα ἀπὸ ἄλλους. Φαίνεται πὼς αὐτὸς εἶχε κάποια σχετικὴ ἀσυλία, εἶχε μαζὶ του σχεδὸν πάντοτε κάποιον καθηγητὴ τοῦ Γαλλικοῦ Λυκείου καὶ τὸν φύλαγε κι ἔνας ζαπτιές. Ὡστόσο δὲ μίλησε οὔτ' αὐτὸς γιὰ φρούριο τοῦ Βαρδαρίου¹. Μίλησε μόνο γιὰ τὸν Τοπχανέ ποὺ τὸν δέχεται κιόλας γιὰ τὸ Σαμαρία τῶν Βυζαντινῶν². Καὶ νὰ σκεφτεῖ κανεὶς πὼς ἡ Θεσσαλονίκη στὴν ἐποχὴ του, μ' ὅλες τίς καταστροφές ποὺ τῆς εἶχαν κάμει οἱ Τούρκοι τὸν τελευταῖο μισὸ αἶωνα, φύλαγε ὥστόσο ἀκόμα πολὺ χρῶμα βυζαντινὸ.

Ὅπως κι ἂν τὸ μελετήσουμε λοιπὸν τὸ πρόβλημα «Φρούριο τοῦ Βαρδαρίου», εἴτε ἀπ' τ' ἀνασκαφικὰ εἰρήματα εἴτε ἀπ' τῆς υπεύθυνες πληροφορίες τοῦ Τούρκου στρατιωτικοῦ ἐπιθεωρητῆ, ὅπως καὶ ἀπ' τοῦ Τούρκου ταξιδιώτη Γσελεμπή σὲ σχέση μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Τούρκου Χατζη Κάλφα γιὰ τὸν πύργο τῆς πύλης τοῦ Βαρδαρίου, εἴτε, τέλος, ἀπ' τίς τοπογραφικὲς καὶ τίς ἱστορικὲς ἐρευνες Ἑλλήνων καὶ ξένων ἐρευνητῶν, τὸ συμπέρασμα εἶναι πὼς ἓνα τέτοιο φρούριο δὲν ὑπῆρξε.

6. Ὁ Τσερέμπουλος

Ὁ Καμενιάτης περιγράφοντας τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης εἶπε γιὰ τὸ μόλο του: «(ὁ τεχνίτης) μέσον γὰρ ἀπείρξας διὰ τινος τείχους τὴν τῶν ὑδάτων ἐπίρροια, συναπεῖρξεν ἐκ τοῦ πρὸς θάλασσαν καὶ τῶν πνευματῶν τὸν κλύδωνα»³. Καὶ προσθέτει στὴ συνέχεια: «τῷ διαφράγμα α-

1. Tafralı, Topographie, σ. C-D. Ὁ Χατζη Ἰωάννου ξομολογεῖται πὼς «Ἀναγκαῖον θεωροῦμεν νὰ γράνωμεν ὅτι οὐδέποτε ἐτολμήσαμεν νὰ προχωρήσωμεν εἰς τὴν Ἀκρόπολιν» (Χατζη Ἰωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 48).

2. Tafralı, Topographie, σ. 14, 93.

3. Καμενιάτης, ἔκδ. Böhlig G., Berlin 1973 σ. 6, στ. 95-2.

τι τοῦ τῆδε τείχους» (οἱ ἀραιογραφῆσεις δικές μου)¹. Μὲ τις λέξεις τεῖχος καὶ διάφραγμα θέλει νὰ πεῖ τὸ μόλο.

Πιὸ καθαρὰ ὅμως γιὰ τὸ μόλο θὰ μιλήσει ὁ Ἀναγνώστης ποῦ θὰ πεῖ: «διὰ τοῦ κατὰ θάλατταν προβεβλημένου διατείματος (Τζερέμπουλον τοῦτο καλεῖν πάντες εἰώθαμεν) (οἱ ἀραιογραφῆσεις δικές μου)².

Ὡστόσο καὶ οἱ δύο αὐτοὶ χρονικογράφοι μιλοῦν γιὰ τὸν ἴδιο μόλο τοῦ λιμανιοῦ τῆς Θεσσαλονίκης, μὰ μόνο ὁ Ἀναγνώστης μᾶς λέει καὶ τ' ὄνομά του.

Πρῶτος τὸν ὄρο Τσερέμπουλος, ὄχι ὅμως γιὰ τὸ μόλο, τὸν πρόσεξε ὁ Εὐστάθιος ποῦ καταπιάστηκε καὶ μὲ τὴν ἐτυμολογία του. Ὁ Εὐστάθιος λοιπὸν ἐτυμολογεῖ τὸν ὄρο ἀπ' τις λέξεις σῦριγξ καὶ ἔμβολος. Οἱ λέξεις κιάλας ὑπόνομος καὶ ὀχετός ποῦ μεταχειρίστηκε, γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὸ νόημά του, λαγούμι γιὰ τ' ἀκάθαρτα νερά, μαρτυροῦν πὼς γιὰ τὴν ἐτυμολογία του πῆρε ἀφορμὴ ἀπ' τ' ὄνομα τοῦ κεντρικοῦ λαγουμιοῦ τῆς πολιτείας, ποῦ τὸ ἔλεγε Τσερέμπουλο. Ἐτσι ὁ Εὐστάθιος ἐτυμολογώντας τὸν ὄρο, δὲ μᾶς θύμισε μόνο τὸ ἀπχετευτικὸ σύστημα τῆς μεσαιωνικῆς Θεσσαλονίκης, μὰ καὶ τὸ σχῆμα τοῦ λαγουμιοῦ της³.

Τὸ σχῆμα ὅμως τοῦ λαγουμιοῦ καὶ τὴν ἐτυμολογία τοῦ ὄρου, ποῦ πρότεινε ὁ Εὐστάθιος τὰ ἐπιβεβαίωσε στὸ δεύτερο μισό τοῦ περασμένου αἰῶνα κι ὁ Χατζῆ Ἰωάννου ἀπὸ κάποια ἐρείπια λαγουμιοῦ ποῦ βρῆκε στὰ δυτικά τῆς Θεσσαλονίκης. «Εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς πόλεως», γράφει ὁ Χατζῆ Ἰωάννου, «...σῶζονται τὰ ἐρείπια σωληνωτῆς ἐκ πλίνθων στοᾶς, ἥτις φρονοῦμεν ἦτο τὸ τσυρέμβολον τῶν βυζαντινῶν... ἦτο ὑδραγωγός

1. Καμενιάτης, ἐκδ. Böhlig, σ. 6, στ. 3-4.

2. Ἀναγνώστης, ἐκδ. Τάρα, σ. 38, στ. 31-33. Τὸ γραμματικὸ γένος τοῦ ὄρου εἶναι ἀρσενικό. Πβ. «Εἰς τὰς τριῆρεις εἰσίστι, πρὸ μικροῦ πρὸς αὐτόν... (δηλαδὴ τὸν Τσερέμπουλο) ἐκ τοῦ λιμένος καθορμισθείσας (Ἀναγνώστης, ἐκδ. Τάρα, σ. 38, στ. 33-35).

3. Κουκουλές Φ., Θεσσαλονίκη: Εὐσταθίου, Τὰ Λαογραφικά, τ. Α', Ἀθήνα 1950, σ. 385. Ὁ ἴδιος, Θεσσαλονίκη: Εὐσταθίου, Τὰ Γραμματικά, Ἀθήνα 1953, σ. 26-27, 55, 127. Ὁ Κουκουλές νομίζει πιθανότερη τὴν ἐτυμολογία ἀπ' τὸ σύρω καὶ ἔμβολος, ὅπως ὑποστηρίζουν καὶ οἱ μεσαιωνικοὶ τύποι σερέμπολος καὶ τζερέμπουλος (Κουκουλές, Θεσσαλονίκη: Εὐσταθίου, τὰ Γραμματικά, σ. 127, πβ. καὶ σ. 55). Ὁ καθηγητὴς Θεοχαρίδης δέχεται γιὰ συνθετικὰ τοῦ ὄρου τις λέξεις terra καὶ embolus, Βιβλιοκρισία, σ. 386 ἢ κέρας-ἔμβολον μὲ τὸ βυζαντινὸ «σιτακισμό». (Θεοχαρίδης, Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς μέσους χρόνους, σ. 84, σημ. 2. Πβ. καὶ Τάρας Γ., Τοπογραφικά τῆς Θεσσαλονίκης I, Ἐκβολος-Ἐκβολή, «Βυζαντιακά» 2 (1982) 29-35.

τις μάλλον καθαριστικός της πόλεως»¹. Και συμπληρώνοντας την περιγραφή του λίγο παρακάτω λέει: «Είναι οικοδόμημα θολωτόν ἐκ πλίνθων καὶ οὐχὶ ὑπόγειον»². Ἐτσι ὁ Χατζη Ἰωάννου συμπλήρωσε τὴν ἐτυμολογία τοῦ Εὐστάθιου καὶ μὲ τὸ σχῆμα τοῦ λαγοῦμι, ἀκόμα καὶ μὲ τὰ ὕλικά ποὺ μεταχειρίστηκαν, γιὰ νὰ τὸ χτίσουν. Μὲ τὶς δυὸ λοιπὸν αὐτὲς παρατηρήσεις τοῦ γιὰ τὸν Τσερέμπουλο-λαγοῦμι ὁ Χατζη Ἰωάννου μᾶς ἔδωσε σωστά καὶ τὸ μέτρο, γιὰ νὰ ἰδοῦμε τὸ μὴ ὅλο ἅπ' τὴ σωστή τοῦ σκοπιὰ σὰν ἔργο, μὰ νὰ ἐξηγήσουμε καὶ τ' ὄνομά του.

Οἱ Θεσσαλονικιοὶ τ' ὄνομα Τσερέμπουλος τὸ μεταχειρίζονταν ἀπὸ πολὺ παλιότερα γιὰ τὸ κεντρικὸ λαγοῦμι τῆς πολιτείας, ποὺ κατέβαζε τ' ἀκάθαρτα νερά της στὸ λιμάνι. Γι' αὐτὸ καί, ὅταν ἔχτιζαν τὸ μὴ ὅλο καὶ τὸν εἶδαν νὰ κατεβαίνει κατὰ τὴ θάλασσα, νόμισαν πὼς αὐτὸ ποὺ ἔχτιζαν ἦταν τὸ κεντρικὸ λαγοῦμι τῆς πολιτείας καὶ τὸ συνέχιζαν. Ἦτανε τόσο φυσικὸ νὰ τοὺς ξεγελάσει τὸ σχῆμα του, γιὰ νὰ τὸν νοματίσουν κι αὐτὸν Τσερέμπουλο.

Μὰ ὁ μὴ ὅλος αὐτὸς σὰν ἓνα ἔργο ὀχρωματικὸ πρέπει ν' ἀγκάλιαζε ταυτόχρονα ὀλάκερη τὴ νοτιοδυτικὴ γωνιά τοῦ κάστρου, μὲ τὴν Ἐκβολὴ τοῦ Καμενιάτη καὶ τὸ Σαμαρία τοῦ Ἀναγνώστη, καὶ δενότανε μαζί τους σ' ἓνα ὀργανικὸ σύνολο. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ὁ Τσερέμπουλος καὶ τὸ ὀχρωματικὸ συγκρότημα τῆς γωνιάς αὐτῆς καὶ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτοῦ τοῦ φύλαγε. Ξεκινοῦσε λοιπὸν ἀπὸ δῶ, κατέβαινε προχωρώντας ἅπ' τὴ δυτικὴ μεριά τοῦ λιμανιοῦ, ἀνάλογα μὲ τὶς ἐδαφικὲς συνθήκες ποὺ συναντοῦσε μέσα στὴ θάλασσα καὶ ὅταν ὕστερα ἔφτανε στὸ ἴδιο πάνω κάτω ὕψος μὲ τὸν ἀντικρινὸ τὸν πύργο, τῆς ἀνατολικῆς παραλίας τοῦ λιμανιοῦ, ἔστριβε κατὰ τ' ἀνατολικά σὰν ἓνα λυγισμένο χέρι. Προχωροῦσε τώρα πάντα κατὰ τ' ἀνατολικά, ὅσο νὰ ζυγώσει κάμποσο στὸν πύργο κι ἐκεῖ σταματοῦσε μ' ἓνα δικό του πύργο. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο οἱ δυὸ αὐτοὶ πύργοι ἔκαναν τὸ ἔμπα τοῦ λιμανιοῦ. Ἐτσι τὸ λιμάνι μὲ τὴ δυτικὴ καὶ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ Τσερέμπουλου καὶ τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ βόρεια τὴ δική του, ἔπαιρνε τὸ τετράγωνο σχῆμα του, ὅπως τὸ περιέγραψε ὁ Καμενιάτης καὶ τὸ βρῆκε ἀκόμα κι ὁ Χατζη Ἰωάννου στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ περασμένου αἰῶνα (1880)³.

Τὴν πορεία αὐτὴ τοῦ Τσερέμπουλου τὴ βεβαιώνει ἀκόμα καὶ τὸ γε-

1. Χατζη Ἰωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 65.

2. Χατζη Ἰωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 67.

3. Χατζη Ἰωάννου, Ἀστυγραφία, σ. 36. Οἱ Ἀθηναῖοι, ἅπ' τὸν 6ο ἀκόμα αἰῶνα, στένευαν τὸ ἔμπα τῶν λιμανίων μὲ τεχνητοὺς μόλους, κι ἔχτιζαν καὶ στίς δυὸ ἄκρες τοὺς ἀπὸ ἑναν γερὸ πύργο, ποὺ μπορούσαν νὰ τὸν φράζουν μὲ μίαν ἄλυσίδα. Αὐτοῦ ἦταν τὰ «κλείθρα τῶν λιμένων».

γονός πώς, όταν ἔπεσε ἡ Θεσσαλονίκη στοὺς Τούρκους στὰ 1430, οἱ βενετσιάνικες γαλέρες, γιὰ νὰ πάρουν τοὺς ἐπίσημους Βενετσιάνους ποὺ εἶχαν ἀμπαρωθεῖ, λίγο πρὶν, στὸν πύργο Σαμαρία, ἔφυγαν ἀπ' τὸ λιμάνι μαζί καὶ μὲ μερικοὺς ἀκόμα ἐπίσημους καὶ πῆγαν στὸν Τσερέμπουλο. Ἐδῶ ἦρθαν ἀπ' τὸν πύργο Σαμαρία καὶ οἱ Βενετσιάνοι ποὺ ἦταν ἀμπαρωμένοι σ' αὐτὸν ἀπὸ πρὶν, μπῆκαν κι αὐτοὶ στὶς γαλέρες κι ἔφυγαν ὅλοι μαζί¹. Ὅπως βλέπουμε δηλαδὴ ὁ Τσερέμπουλος ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὸ Σαμαρία ἀπὸ κάποιο σημεῖο ἔξω ἀπ' τὸ λιμάνι, ἀπ' τὴ δυτικὴ του πλευρά, ποὺ ἦταν στὴ θάλασσα τὴν ἀνοιχτὴ. Γι' αὐτὸ καὶ μπόρεσαν νὰ φύγουν οἱ Βενετσιάνοι, δίχως νὰ κινδυνέψουν ἀπ' τοὺς Τούρκους. Μὰ καὶ μόνο πὼς ὁ Τσερέμπουλος ἔφτασε ὡς τὰ χρόνια τοῦ Ἀναγνώστη (1430) καὶ πὼς τὸ τετράγωνο σχῆμα τοῦ τοῦ λιμάνι τὸ κράτησε ὡς τὰ χρόνια τοῦ Χατζη Ἰωάννου (1880), δείχνει πὼς ὁ Τσερέμπουλος ἦταν ἓνα ἔργο γεροχτισμένο, μὲ ὑλικά δηλαδὴ ὅσο γινότανε πιὸ σκληρά, γρανιτένια. Γιατὶ ὁ μόλος στὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης δὲν εἶχε νὰ παλέψει μόνο ἐνάντια στ' ἄγρια κύματα τοῦ κόλπου, μὰ κι ἐνάντια στὶς κάθε λογῆς κατεβασιὲς τῶν ποταμιῶν ποὺ ἦταν ἐχτροὶ τοῦ μόνιμοι κι ἀδάμαστοι. Ὁ Τσερέμπουλος δηλαδὴ ἦταν ἓνα ἔργο βασικὸ καὶ γιὰ τὴ σιγουριά καὶ γιὰ τὴν ἄμυνα τοῦ λιμανιοῦ καὶ φυσικὰ καὶ τῆς πολιτείας καὶ δὲν ἔπρεπε νὰ κινδυνέψει οὔτε ἀπὸ θεομηνίες οὔτε ἀπὸ ἄλλους ἐχτροὺς. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ πληροφορία τοῦ Καμενιάτη γιὰ τὴν ἐξοχὴ καὶ τοῦ Ἀναγνώστη γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση μὲν ἐπιτρέπουν ὑποθέσεις γιὰ τὰ ὑλικά ποὺ μεταχειρίστηκαν, γιὰ νὰ τὸν χτίσουν. Οὔτε δηλαδὴ πὼς μεταχειρίστηκαν τὰ ὑλικά ποὺ ἔβγαζαν ἀπ' τὴ θάλασσα, ὅταν ἄνοιγαν τὸ λιμάνι τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου (Μπακιρτζῆς) οὔτε χῶμα (Θεοχαρίδης).

Τὸ πρόβλημα τοῦ μόλου στὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης πρέπει νὰ τὸ ἀντιμετώπισαν πρῶτοι πρῶτοι οἱ Θερμαῖοι. Τὸ ἴδιο, ἀπ' τὴν πρώτη στιγμή, πρέπει νὰ τὸ ἀντιμετώπισαν καὶ οἱ Μακεδόνες, ὅταν διαμόρφωσαν τὴ Θέρμη σὲ Θεσσαλονίκη καὶ χρειάστηκε νὰ προσαρμόσουν τὸ λιμάνι τῆς στὶς ἐμπορικὲς καὶ πολεμικὲς τοὺς ἀνάγκες. Ὁ μόλος κιάλας γιὰ τὸ λιμάνι τοὺς θὰ ἦταν ἐν' ἀπ' τὰ πρῶτα ἔργα ποὺ θὰ φρόντισαν οἱ Μακεδόνες γιὰ τὴ νέα τοὺς πολιτεία. Τὸ μόλο ὅμως πρέπει νὰ τὸν ἀντιμετώπιζαν γενικότερα ὅλα τὰ λιμάνια τῆς Μεσογείου μὲ μιὰ κοινὴ τεχνικὴ ποὺ τὴν προσάρμοζαν στὶς ἑδαφικὲς συνθήκες ποὺ συναντοῦσαν στὸ καθένα τοὺς.

1. «Οἱ (ἐπίσημοι Βενετσιάνοι) καὶ διὰ τοῦ κατὰ θάλατταν προβεβλημένου διατειχίσματος (Τσερέμπουλον τοῦτο καλεῖν πάντες εἰώθαμεν) εἰς τὰς τριήρεις εἰσίασι, πρὸ μικροῦ πρὸς αὐτόν, μετὰ προσιόντων ἄλλων ἐκ τοῦ λιμένος, καθορμισθείσας». Ἀναγνώστης, ἔκδ. Τσάρα, σ. 38, 31-35.

Οἱ ἀρχαιότεροι Ἑλλήνες τῆς νότιας Ἑλλάδας τὸ μὲν τὸν ἥξεραν αἰῶνες πρὶν ἂν τοὺς Μακεδόνες. Φτάνει νὰ θυμηθοῦμ' ἐδὼ πὼς στὸν Πειραιά, στὰ χρόνια τοῦ Θεμιστοκλῆ (5ος αἰώνας) οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν κάμει τρία λιμάνια, ὅπως τὰ περιγράφει στ' Ἀττικά του ὁ Πανσανίας, καὶ τὸ καθένα τους μὲ τὸν ἀπαραίτητο μὲν του¹. Ἦτανε λοιπὸν πολὺ φυσικὸ τὴν πείρα τους νὰ τὴν ἐκμεταλλευστοῦν καὶ οἱ Μακεδόνες γιὰ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης, ἂν ὄχι καὶ οἱ Ἑρμαῖοι πρὶν ἂν αὐτοὺς. Μὰ οἱ Μακεδόνες τώρα, μαζί μὲ τὴν πλουσιότερη πείρα τους, εἶχαν καὶ τὴν πολὺ περισσότερο ἐξελιγμένη τεχνικὴ τους.

Γιὰ τὸ μὲν τῆς Θεσσαλονίκης ἀνασκαφικὰ εὐρήματα δὲ μίλησαν ἀκόμα ὥς τὰ σήμερα. Μίλησαν μόνο ὀρισμένα κείμενα, ὅσο κι ἂν σ' αὐτὰ πάλι δὲ μπορούμε νὰ παρακολουθήσουμε μιὰ συνέχεια ἀπὸ σχετικὲς πληροφορίες. Ἔτσι τὴν πρώτη γραφτὴ πληροφορία γιὰ μὲν τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης, τὴ συναντοῦμε τὸν 7ο αἰῶνα στὸ Βιβλίον μὲ τὰ Θαύματα. Σ' αὐτὸ λοιπὸν διαβάζουμε: «καὶ κατασκευάσαι τινὰς ἐκ ξύλων βάσεις ἐν τῷ λιμένι, ἐν αἷς τὴν ἀπόθεσιν τῆς ἁλύσεως ἐποιήσαντο»². Ὑπῆρχε δηλαδὴ κάποιος μὲν τὸν λιμάνι πού τὸν ἐκλείναν κιόλας μὲ μιὰν ἁλυσίδα. Διαβάζουμε ἀκόμα πῶς: «ὅτε καὶ τῇ θαλάσῃ τὴν ξύλινον γῆν καὶ πλατεῖαν ἐπιθεῖναι κατεμχανήσαντο, ὥς ἂν δι' αὐτῆς ἐπὶ τὸν λιμένα δυνηθῶσιν εἰσδύναι τῆς πόλεως»³. Μὰ καὶ ἄλλου: «ἡ ὑπάρχειν (πλοία) πρὸς παραφυλακὴν τοῦ στομίου τοῦ ἐνταῦθα λιμένος»⁴. Ὅλες αὐτὲς λοιπὸν οἱ πληροφορίες βεβαιώνουν πὼς τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης εἶχε τὸ μὲν του. Καὶ ὁ μὲν αὐτὸς δὲν μπορεῖ νὰ ᾖ τοῦ 7ου αἰῶνα, μὰ πολὺ παλιότερος καὶ πρέπει νὰ συνεχίζει κάποιον ἄλλον ἀκόμα παλιότερο⁵.

1. Ὁ Θεμιστοκλῆς κιόλας, ὀχυρώνοντας τὸν Πειραιά, σχεδίασε ταυτόχρονα καὶ τὴν ὀχύρωση τῶν λιμανιῶν. Δὲν ξέρομε ὅμως τὸ σχέδιόν τους, γιατί τὴν ἀνακαίνισε ὁ Κόνωνας ἡμέσως ὕστερ' ἂν τὰ 394 π.Χ. Ὡστόσο, ἂν τὸ τοπογραφικὸ σχέδιον τοῦ Ἀρχαίου Πειραιᾶ, ὅπως καὶ ἂν τὴ σχετικὴ ἀναπαράστασή του πού ἔκαμε ὁ Ἡλ. Μουττόπουλος, μὲ τὰ τρία λιμάνια (Κάνθαρος-Μέγας Λιμὴν, Ζέα-Πασαλιμάνι, Μουνιχία-Τουρκολιμάνο) μπορούμε νὰ φανταστοῦμε πὼς πάνω κάτω ἦτανε καὶ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης πού διαμόρφωσαν οἱ Μακεδόνες (βλ. Πανσανίας, Ἑλλάδος Περιήγησις, ἐκδ. Παπαχαρατζῆ Ν., Ἀττικά, Ἀθήνα 1974, σ. 104-105, σημ. 30. Ὁ Ἰδίου, Βοιωτικά-Φωκικά, 1969, σ. 126, σχημ. 73 καὶ σ. 136, σχημ. 81).

2. Θαύματα, ἐκδ. Lemerle, σ. 176, στ. 19-20.

3. Θαύματα, ἐκδ. Lemerle, σ. 151, στ. 26-28.

4. Θαύματα, ἐκδ. Lemerle, σ. 175, στ. 24.

5. Ὁ καθηγητὴς Vickers (Sea Walls, σ. 271) ἔχει τὴ γνώμη πὼς ἡ Θεσσαλονίκη τὸν 7ον αἰῶνα δὲν εἶχε μὲν. Αὐτὸν πού περιγράφει ὁ Καμενιάτης, λέει, τὸν ἔχτισαν ἀργότερα, μὰ πρὶν ἂν τὰ 904. Γιὰ νὰ μὴν ξέρει ὅμως ὁ Καμενιάτης τὴν ἱστορίαν τοῦ μὲν πού περιέγραψε, ἐνῶ ἀναφέρει μιὰ παράδοση γιὰ τὸν Ξέρξη (Καμενιάτης, ἐκδ.

Γιὰ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης μὲ τὸ μὴλό τοῦ ἔχουμε μιὰ περιγραφή πρὸ κατοπινῇ ἀπ' τὸν 7ο αἰῶνα, ποῦ μᾶς ἄφησε ὁ Καμενιάτης. Τὸ λιμάνι ὥστόσο αὐτὸ ποῦ περιγράφει ὁ Καμενιάτης δὲν μπορεῖ νὰ 'ναι οὔτε ἀπ' τὴν ἐποχὴ τῶν Μακεδόνων οὔτε ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, μὰ οὔτε καὶ τοῦ 7ου αἰῶνα, ὅπως μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ἀπ' τὸ Β' Βιβλίον μὲ τὰ Θαύματα, κι ἂς ὑπῆρχε σ' αὐτὸ μὴλος ποῦ τὸν ἔκλειναν μὲ ἀλυσίδα. Ἡ ἱστορία τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν ἐνάντια στὴ Θεσσαλονίκη ἀπ' τὸν 6ο ὡς τὸν 8ο αἰῶνα δείχνει πῶς τίς πρὸ πολλὰς ἐπιθέσεις τῶν βαρβάρων αὐτῶν τίς δεχόταν τὸ λιμάνι τῆς. Δὲν μπόρεσαν ὅμως νὰ τὸ παραβιάσουν ποτέ, γιατί τὸ προστάτευε πάντα ἓνας μὴλος γερὸς. Ἀπ' τὴ στιγμὴ κιόλας ποῦ τὸ Βυζάντιον μὲ τίς δυναστείες τῶν Ἰσαυρῶν καὶ τῶν Ἀμοριανῶν (717-867) μπόρεσε νὰ σταματήσει τίς βαρβαρικὰς ἐπιδρομὰς κάπως (Βαλκάνια, Μ. Ἀσία, Μεσόγειος) καὶ νὰ βάλει γερὰ τὰ θεμέλια γιὰ τὴν οἰκονομική, τὴ διοικητική καὶ τὴ στρατιωτική τοῦ ἀνασυγκρότησι γιὰ μιὰ γενικότερη ἀνοδική τοῦ πορείας, τὸ πρῶτον πρόβλημα ποῦ ἀντιμετώπισε ἡ Θεσσαλονίκη ἦταν νὰ ταμπουρώσει γερὰ τὸ λιμάνι τῆς. Μέσα λοιπὸν σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ (8ος περίπου αἰῶνας) πρέπει νὰ τοποθετήσουμε καὶ τὸ μὴλό ποῦ ἔχτισαν οἱ Θεσσαλονικιοὶ στὸ λιμάνι τοῦς καὶ τὸν περιγράφει ὁ Καμενιάτης. Μὰ ὁ Καμενιάτης, ἐνῶ περιγράφει μὲ πολλὴ στόχασμα καὶ τόση μαστοριά τὸ λιμάνι, δὲ θέλησε ὥστόσο ἢ δὲν μπόρεσε νὰ τοποθετήσει στὴν πρώτη τοῦ ἀρχὴ τὸν Τσερέμπουλο. Οὔτε καὶ καμιά σχετικὴ παράδοση ξέρει, ὅπως αὐτὴ, ἂς ποῦμε, ποῦ μᾶς διηγήθηκε γιὰ τὸν Ξέρξη. Κι ὅμως ἡ στερεότητά τοῦ δείχνει οἰκονομικὴ δύναμη τοῦ Βυζαντίου.

Οἱ ἐρευνήτῃς ὥστόσο τοῦ περασμένου αἰῶνα (Hammer, Tafel κ.ἄ.) ποῦ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, μιλώντας γιὰ τὸν Τσερέμπουλο, ἐνῶ πῆραν ἀφορμὴ ἀπ' τὸν Ἀναγνώστη κι ἔπρεπε νὰ μιλήσουν γιὰ τὸν Τσερέμπουλο-μὴλό, αὐτοὶ μίλησαν γιὰ τὸν Τσερέμπουλο-λαγούμι. Ἔτσι ὁ Hammer εἶπε γιὰ τὸν Τσερέμπουλο-λαγούμι πῶς ἦταν «μιὰ στοὰ ἀπὸ ἓναν σμαρωτὸ τοῖχον»¹, ἐνῶ ὁ Tafel πῶς ἦταν «ἓνα ὑπόγειον κανάλι γιὰ τὸ καθαρὸ νερὸ τῆς Θεσσαλονίκης»².

Τὰ ἐρεῖπια λοιπὸν τοῦ κεντρικοῦ λαγυμιοῦ τῆς βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης ποῦ βρῆκε ὁ Χατζη Ἰωάννου στὰ δυτικὰ τῆς ἐπαληθεύουν τὴ σχέση τοῦς καὶ μὲ τὴν ἔκκλινση ποῦ ἔδωσε στὸν Τσερέμπουλο ὁ Εὐστάθιος μὲ τὴν ἐτυμολογία τοῦ καὶ μὲ ὅσα γράφει ὁ Καμενιάτης γιὰ τ' ἀκάθαρτα νερά ποῦ

B ö h l i g, σ. 10, στ. 39-41), θὰ πεί πῶς τὸν ἔχτισαν πολλὴ πρὶν ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ. Κάποιος μὴλος, ὥστόσο, στὸ λιμάνι, ὅπως εἶδαμε πρὶν, πάντα ὑπῆρχε.

1. H a m m e r I. (v o n), Geschichte des Osmanischen Reiches, τ. 1, Pesth 1834, σ. 334α.

2. T a f e l T.L.F., De Thessalonica ejusque agro (ἀνατύπωση), London 1972, σ. 208.

έτρεχαν στο λιμάνι, όταν τον φύλαγαν εκεί οι κουρσάροι μαζί με τους άλλους σκλάβους¹. Έτσι και ο βυζαντινός χρονικογράφος Καμενιάτης και ο γραμματικός ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος και ὁ ἱστορικός ἐρευνητής Χατζη Ἰωάννου μιλούν για τὸ ἴδιο κεντρικὸ λαγούμι τῆς Θεσσαλονίκης ὅπως ἐπαληθεύουν μετὴ σειρά τους ὁ ἕνας τὸν ἄλλο. Καὶ τὸ λαγούμι αὐτὸ εἶναι ὁ Τσερέμπουλος. Ἀπ' τ' ὄνομα τοῦ λαγουμιοῦ αὐτοῦ πῆρε τ' ὄνομά του καὶ ὁ μῶλος καὶ μόνο τὸ κοινὸ ὄνομα Τ σ ε ρ έ μ π ο υ λ ο ς εἶναι ποῦ συνδέει τὸν Τσερέμπουλο-λαγούμι μετὴ τὸν Τσερέμπουλο-μῶλο.

7. Ὁ Πύργος τῆς Ἀποβάθρας

Προβληματικὴ εἶναι καὶ ἡ γνώμη τοῦ Μπακιρτζῆ πὼς ὑπῆρξε κάποτε «στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ θαλασσίου τείχους, δίπλα στὴν εἴσοδο τοῦ βυζαντινοῦ λιμένα» ἕνας βυζαντινὸς πύργος ποῦ τὸν νομάτισαν κιόλας Πύργο τῆς Ἀποβάθρας. Καὶ συνεχίζει: «Οὔτε ἡ θέση οὔτε ἡ μορφή τοῦ πύργου... εἶναι γνωστά, γιατί καταστράφηκε μαζί με τὴν ὑπόλοιπη θαλάσσια ὀχύρωση». Καὶ προσθέτει λίγο παρακάτω: «Ἡ παλιότερη, ὅσο γνωρίζω, ὀνομασία τοῦ πύργου ἀναφέρεται στὴν ἐπίσημη τουρκικὴ ἐκθεση τοῦ 1733². Ὁ πύργος ὀνομαζόταν Τοπχανέ». Δὲν ἔχει διαφορετικὴ γνώμη γιὰ τὸν πύργο αὐτὸν καὶ ὁ καθηγητῆς Θεοχαρίδης ποῦ τὸν δέχεται γιὰ βυζαντινὸ κατάλοιπο, γιατί, λέει, «ἡ μαρτυρημένη... μορφή του ἡμπορεῖ νὰ εἶναι... ὄχι ἡ βυζαντινὴ, ἀλλὰ κάποια τουρκικὴ διασκευή τοῦ ἀρχικοῦ πύργου... διότι ὁ βυζαντινὸς πύργος οὐδέποτε θὰ εἶχε κανονιοθυρίδας»³. Καὶ ἀκόμα πὼς «ὁ κατὰ τοὺς Βουργεσίους πύργος ἡμπορεῖ νὰ εἶναι ὁ Πύργος τῆς Ἀποβάθρας»⁴.

Οὔτε τὴ θέση λοιπὸν οὔτε τὴ μορφή τοῦ πύργου αὐτοῦ ξέρουμε. Ἀνασκαφικὰ εὐρήματα δὲ μίλησαν γιὰ ἕναν τέτοιο πύργο. Οἱ βυζαντινοὶ συγγραφεῖς πάλι γιὰ ἕναν πύργο τοῦ λιμανιοῦ μιλοῦν, αὐτὸν ποῦ ἀναφέρει ὁ τελευταῖος ἀπ' αὐτοὺς, ὁ Ἀναγνώστης, γιὰ τὸ Σαμαρία. Ἄν ὑπῆρχε κι ἕνας δεύτερος βυζαντινὸς πύργος στὸ λιμάνι, ὅταν ἔπese ἡ Θεσσαλονικὴ στὰ 1430 καὶ μῆκαν οἱ Τοῦρκοι μέσα, οἱ Θεσσαλονικιοὶ θὰ ἔτρεχαν νὰ κρυφτοῦν καὶ σ' αὐτόν, ὅσο κι ἂν δὲν ἦτανε στέρεος σὰν τὸ Σαμαρία. Μὰ καὶ ὕστερ' ἀπὸ τόσες καταστροφές ποῦ ἔπαθε τὸ λιμάνι ἀπὸ πλῆθος θεομηνίες, ὥστε στὰ 1591 νὰ καταντήσῃ νὰ μὴν ὑπάρχει «λιμὴν», ἀλλὰ μιὰ «ἀκρογιαλιά» πὼς θὰ μπορούσε νὰ μείνῃ ὥς τὰ 1866 βυζαντινὸς πύργος

1. Καμενιάτης, ἐκδ. Böhlig, σ. 50, στ. 20-21.

2. Μπακιρτζῆς, Ἡ θαλάσσια ὀχύρωση, σ. 305.

3. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία, σ. 376.

4. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία, σ. 384.

σὲ μιὰν ἀκρογιαλὰ πὺν εἶχε σχεδὸν ἀλλάξει καὶ θέση καὶ σχῆμα¹;

Μιά ἄλλη δυσκολία γιὰ τὸν Πύργο τῆς Ἀποβάθρας εἶναι πὺν δὲν μποροῦμε νὰ τὸν σχετίσουμε μὲ τὸν Τοπχανέ, γιὰτὶ ὁ πρῶτος ἦτανε πύργος, ἐνῶ ὁ Τοπχανές ἦτανε φρούριο. Καὶ ξέρομε πὺν γιὰ τὸ φρούριο αὐτὸ πρῶτος μίλησε ὁ Τσελεμπή στὰ 1668². Μόνον πὺν αὐτὸς δὲ μίλησε γιὰ τὴ θέση του. Γιὰ τὸ φρούριο Τοπχανές μίλησε ἀκόμα κι ὁ Τοῦρκος στρατιωτικὸς ἐπιθεωρητὴς στὴ γνωστὴ μας πιά ἔκθεσή του ἀπ' τὶς 7 τοῦ Φλεβάρη τοῦ 1733. Καὶ δὲν εἶναι καθόλου περίεργον πὺν γίνεται ὁ ἐπιθεωρητὴς αὐτός, ἐνῶ εἶχε εἰδικὴ εὐθὺνὴ νὰ μιλήσει γιὰ τὶς ἀνάγκες ὄλων τῶν φρουριῶν τῆς Θεσσαλονίκης, δὲ μίλησε γιὰ τὸν Πύργον τῆς Ἀποβάθρας. Καὶ ἡ αἰτία εἶναι ἀπλή: ἐπειδὴ αὐτὸς μίλησε μόνον γιὰ τὰ ὀπλισμένα χτήρια τῆς Θεσσαλονίκης, αὐτὰ πὺν λέει φρούρια, καὶ ὁ Πύργος τῆς Ἀποβάθρας δὲν ἦταν ὀπλισμένος, δὲν ἦτανε δηλαδὴ φρούριο, δὲ μίλησε γι' αὐτόν. Γιὰ τὸν Τοπχανέ, ἀντίθετα, εἶπε πὺν ἦτανε φρούριο μὲ 20 κανόνια, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ προστατεύει τὸ μουράγιο τοῦ λιμανιοῦ καὶ τὸ μέσα τῆς πολιτείας κι αὐτὸ δὲν μποροῦσε νὰ τὸ κάμει ὁ Πύργος τῆς Ἀποβάθρας. Ὅταν λοιπὸν γιὰ τὸν Τοπχανέ ἔχομε πληροφορίες ὡς τὰ 1886 καὶ γιὰ τὸν Πύργον τῆς Ἀποβάθρας ξέρομε πὺν τὸν γκρέμισαν στὰ 1866, δὲν μποροῦμε νὰ ταυτίσουμε τὸν Πύργον τῆς Ἀποβάθρας μὲ τὸ φρούριο Τοπχανές.

Ὅσον γιὰ τὴ γνώμην τοῦ καθ. Θεοχαρίδη πὺν ὁ Πύργος τῆς Ἀποβάθρας εἶναι βυζαντινὸν κατάλοιπον καὶ τὸν διασκεύασαν οἱ Τοῦρκοι καὶ πὺν «ὁ βυζαντινὸς πύργος οὐδέποτε θὰ εἶχε κανονιοθυρίδας», φαίνεται πὺν ὁ καθηγητὴς Θεοχαρίδης στηρίζεται σὲ μιὰ τέμπερα τοῦ Ἰταλοῦ ζωγράφου Salacca πὺν σ' ἔναν πίνάκᾳ του μὲ τὴ Θεσσαλονίκη ἔχει ζωγραφίσει στὴν παραλία, ἔξω ἀπ' τὸ λιμάνι, ἔναν πύργον μὲ τρία παράθυρα, στὴ γραμμὴ, κάτω ἀπ' τὴ μαρκίζα. Ὅπως εἶδαμε παραπάνω, ὅταν ἔπεσε ἡ Θεσσαλονίκη στὰ 1430, οὔτε στὸ λιμάνι οὔτε στὴν παραλία τῆς ὤπῃρχε βυζαντινὸς πύργος. Ἄν δεχτοῦμε γιὰ μιὰ στιγμὴ, πὺν ὤπῃρξε, στ' ἀλήθεια, ἕνας τέτοιος πύργος καὶ τὸν διασκεύασαν οἱ Τοῦρκοι, τουλάχιστον, τὶς πολεμοτροπὲς του δὲν εἶχαν λόγους νὰ τὶς κλείσουν. Αὐτὰ πάλι πὺν νομίζει «κανονιοθυρίδας» ὁ καθηγητὴς Θεοχαρίδης, εἶναι τὰ παράθυρα τοῦ πύργου. Ὅλα τὰ στρόγγυλα χτήρια, ὅπως ξέρομε, ἔχουν τὰ παράθυρά τους, στὴ σειρά, κάτω ἀπ' τὴ μαρκίζα τους. Μὰ καὶ μόνον πὺν τὸν βλέπει κανεὶς στὴν τέμπερα τοῦ Salacca σὰν χτήριο δὲν πάει ὁ νοῦς του σ' ἔναν πύργον πολεμικόν, γιὰτὶ δὲν ἔχει κανένα ἀπ' τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα πὺν θὰ μπορούσαν νὰ βεβαιώσουν πὺν τὸ χτήριο αὐτὸ εἶναι ἕνα ἔργον πολεμικόν.

1. Μέρτζιος, Μνημεῖα, σ. 135.

2. Μοσχόπουλος, Ἡ Ἑλλάς, σ. 329, 331.

Βασική σημασία για τὸν Πύργο τῆς 'Αποβάθρας ἔχουν οἱ πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνουν οἱ Γάλλοι ταξιδιωτὲς ποὺ πέρασαν ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη ὕστερ' ἀπ' τὸν Τσελεμπή (1668). 'Απ' αὐτοὺς πρῶτος μίλησε ὁ De la Croix στὰ 1679. 'Ο De la Croix μιλώντας γιὰ τὸ τριγωνικὸ σχῆμα τῆς Θεσσαλονίκης εἶπε πὼς οἱ Τοῦρκοι στὶς τρεῖς γωνιᾶς τοῦ κάστρου τῆς ἔχτισαν ἀπὸ ἓναν πύργο κι ἓναν τέταρτο au milieu de la face de la marin pour defendre les bastimens des incursions des Corsaires, ποὺ δὲν τὸ 'χαν σὲ τίποτε νὰ μπαίνουν ἀκόμα καὶ μέσα στὸ ἴδιο τὸ λιμάνι. Τὸ γεγονός, λοιπὸν πὼς γιὰ Πύργο τῆς 'Αποβάθρας μίλησε πρῶτος ὁ De la Croix στὰ 1679 σημαίνει πὼς ὁ πύργος αὐτὸς πρέπει νὰ 'ναι περίπου τῆς ἴδιας ἐποχῆς¹.

'Υστερ' ἀπ' τὸ De la Croix γιὰ Πύργο τῆς 'Αποβάθρας θὰ μιλήσει ὁ μισιονάριος P. Jean-Baptiste Souciet ποὺ ἔζησε στὴ Θεσσαλονίκη ἀπ' τὰ 1726 ὥς τὰ 1733. Αὐτὸς λέει πὼς στὴ δυτικὴ παραλία τῆς Θεσσαλονίκης, ἔξω ἀπ' τὸ κάστρο ἐκεῖ, ὅπου ξεφόρτωναν τὰ καράβια, ὑπῆρχε ἓνας πύργος ἐξάγωνος, χοντρὸς καὶ ἀρχαῖος. Πόσο ἀρχαῖος δὲ λέει. 'Αν, ὡστόσο, σκεφτοῦμε πὼς ὁ Souciet γιὰ τὸ Λευκὸ Πύργο λέει πὼς τὸν ἔχτισαν ἑκατὸ χρόνια πρὶν περάσει αὐτὸς ἀπ' τὴ Θεσσαλονίκη, καταλαβαίνουμε τίμποροῦσε νὰ ξέρει γιὰ τὸ Πύργο τῆς 'Αποβάθρας. Σχετίζεται ὅμως τὸν πύργο αὐτὸν μὲ τὸ ξεφόρτωμα τῶν καραβιῶν κι ἓνας τέτοιος πύργος, ἔξω κιόλας ἀπ' τὸ κάστρο, δὲν μπορεῖ νὰ 'ναι ἔργο πολεμικό². 'Αλλο ζήτημα βέβαια ἂν στὰ μάτια τοῦ μισιονάριου αὐτοῦ φάνταζε σὰν ἓνας πύργος ἀπ' αὐτοὺς ποὺ ἔβλεπε στὴν πατρίδα του.

Πολὺ πιὸ σαφὴς καὶ πιὸ κατηγορηματικὸς γιὰ τὸν Πύργο τῆς 'Αποβάθρας εἶναι ὁ Cousinéry, ὅταν λέει: «se voit une grande tour construite dans le moyenâge, qui protège une échelle de bois établie sur pilotis, au moyen de laquelle on embarque et l'on débarque les marchandises»³. 'Ο Cousinéry στὸ σημεῖο αὐτὸ συμφωνεῖ καὶ μὲ τὸ Souciet ποὺ θέλει κι αὐτὸς τὸν

1. De la Croix, Mémoires, τ.2, Paris 1684, σ. 262-263. Πβ. καὶ Βακαλόπουλος Κ., Περιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν περιηγητὴ De la Croix στὰ 1679, «Μακεδονικά» 11 (1971) 274-275.

2. «Le second port est... hors de l'enceinte des murs et à l'endroit du port où l'on débarque. Ce n'est qu'une grosse et ancienne tour exagon». (M. Aimé-Martin, P. Jean-Baptiste Souciet, Letters édifiantes et curieuses, concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amerique, τ. 1, Paris 1838, σ. 72β. Πβ. καὶ Ξανθοπούλου-Κυριακοῦ Α., Περιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης στὰ 1734 ἀπὸ τὸν Père Jean Baptiste Souciet, «Μακεδονικά» 8, 1968, 190). 'Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Κ. Σιμόπουλος, ὁ 'Ιησουΐτης αὐτὸς μισιονάριος, κοντὰ στὴν ἄλλη πλοῦσια δράση του στὴ Θεσσαλονίκη, πρωτοστάτησε γιὰ νὰ βάλουν χέρι στὰ χειρόγραφα τοῦ 'Αγίου Ὁρους οἱ διάφοροι πράχτορές του. (Σιμόπουλος Κ., Ξενοὶ ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα 1700-1800, τ. Β', Ἀθήνα 1973, σ. 175-182).

3. Cousinéry E. M., Voyage dans la Macédoine, τ. 1, Paris 1832, σ. 45.

Πύργο της 'Αποβάθρας έκει πού ξεφόρτωναν τὰ καράβια. 'Επειδὴ ὁμοῦ καὶ τὸ «φρούριο» τοῦ De la Croix καὶ ὁ «πύργος» τοῦ Souciet καὶ ὁ «πύργος» τοῦ Cousinéry εἶναι στὴν ἴδια θέση καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ πύργοι εἶναι τὸ ἴδιο χτήριο. Μόνο πού οἱ τρεῖς αὐτοὶ Γάλλοι ταξιδιῶτες τὸ ἀντίκρισαν διαφορετικὰ ὁ ἕνας ἀπ' τὸν ἄλλο καὶ διατύπωσαν διαφορετικὰ καὶ τὴν ἐντύπωσίν τους ἀπ' αὐτό.

Ἡ τελευταία εἰδηση γιὰ τὸν Πύργο τῆς 'Αποβάθρας εἶναι μιὰ τέμπερα ἀπ' τὰ 1865, ἕνα χρόνον δηλαδὴ προτοῦ τὸν γκρεμίσουν, τοῦ Ἰταλοῦ ζωγράφου Salacca πού θελήσε νὰ δώσει μιὰν ὀπτική ἐντύπωση τῆς Θεσσαλονίκης ἀπ' τὴ θάλασσα¹. Ὁ πύργος αὐτὸς ἔχει μόνο τρία παράθυρα στὴ σειρὰ, τὸ 'να διπλα στ' ἄλλο, δίχως καμιὰ πολεμότροπα, εἴτε γιὰ δοξάρια εἴτε γιὰ κανόνια, μὰ οὔτε καὶ κανέναν περίτοιχο μὲ καστέλια στὶς γωνιές του, ὅπως λόγου χάριν εἶχε ὁ Λευκὸς Πύργος. Ὅταν τώρα σχετίσουμε τὸν πύργο τοῦ Salacca μὲ τοὺς πύργους τοῦ Souciet καὶ τοῦ Cousinéry, βλέπουμε πὼς ὁ πύργος τοῦ Salacca δὲ βεβαιώνει παρὰ τοῦ λόγου τὸ ἀσφαλές: πὼς τὸ χτήριο αὐτὸ ἦτανε μιὰν ἀποθήκη, γιὰ νὰ φυλάγουν μέσα της τὰ ἐμπορεύματα, ὅσο νὰ τὰ στείλουν στὸν προορισμὸ τους.

Δὲν ὀδηγοῦν ὥστόσο σὲ διαφορετικὸ συμπέρασμα καὶ οἱ ἱστορικὲς συνθήκες τῆς ἐποχῆς πού εἶδε τὸ φρούριο ὁ De la Croix.

Μιὰ σειρὰ ἐγγραφα τοῦ Γαλλικοῦ Προξενείου τῆς Θεσσαλονίκης πού δημοσίεψε ὁ Σερ. Μάξιμος ἀπ' τὰ σχετικὰ Ἀρχεῖα τῆς γαλλικῆς πρωτεύουσας καὶ πού τὸ ἀρχαιότερό τους εἶναι ἀπ' τὶς 26 τοῦ Φλεβάρη τοῦ 1685, μαθαίνουμε πὼς τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἡ Θεσσαλονίκη ἦταν ἕνα βασικὸ ἐμπορικὸ καὶ διαμετακομιστικὸ κέντρο ἐδῶ στὸ βόρειο Αἰγαῖο². Ἀπ' τὸ λιμάνι της περνοῦσαν ὅλα τὰ ἀγροτικὰ καὶ χειροτεχνικὰ προϊόντα τῆς δυτικοκεντρικῆς Μακεδονίας, τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Θεσσαλίας, γιὰ νὰ φύγουν γιὰ τὶς παραδουναβιες χῶρες καὶ γιὰ τὶς χῶρες τῆς Κεντρικῆς καὶ τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης. Μὰ ἀπ' τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης περνοῦσαν καὶ τὰ βιοτεχνικὰ προϊόντα τῶν χωρῶν αὐτῶν γιὰ τὶς ἀγορὲς τῆς Ἑλλάδας.

1. Πετρόπουλος Ἡλ., Θεσσαλονίκη 1865, περ. «Ζυγός», τ. 4, Σεπτέμβριος-Ὀκτώβριος 1959, τεύχ. 46-47, σ. 24. Ὁ Πετρόπουλος δὲν εἶναι βέβαιος γιὰ τὴ χρονιὰ τῆς τέμπερας καὶ λέει «πρὶν ρίξουν τὸ τεῖχος, μᾶλλον ἀπ' τὸ 1865».

2. Μάξιμος Σερ., Ἡ αὐγὴ τοῦ ἑλληνικοῦ καπιταλισμοῦ (1685-1789), Ἀθῆνα 1973, σ. 41-109. Dreux Robert (De), Voyage en Turquie et en Grèce, ἐκδ. Pernot H., Paris 1925, σ. 97. Svoronos N., Le commerce de Salonique au XVIII siècle, Paris 1956. Ὁ ἴδιος, Ἐπισκόπηση τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας, Ἀθῆνα 1976, σ. 45. Βακαλόπουλος Α., Ἱστορία τῆς Μακεδονίας 1354-1833, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 265-295. Σιγάλας Α., Ἐκλαϊκωμένα Μελετήματα, τ. 1, Ἀθῆνα 1970, σ. 35-55. Στὰ 1800 ὁ de Beaupour (Tableau, σ. 201) θὰ πεῖ γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη πὼς «elle est l'entrepôt de toute la Turquie Européenne».

Καὶ ἴσια ἴσια αὐτὴ ἡ τόσο ζωνερὴ κίνησις τοῦ λιμανιοῦ τῆς ἦταν αἰτία νὰ χτίσουν μιὰν ἀνάλογη ἀποθήκη, ποὺ οἱ Γάλλοι ταξιδιώτες, ἐπειδὴ τοὺς θύμιζε πύργους τῆς πατρίδας τους, θὰ τὴν ποῦνε κι αὐτὴν πύργο. Μὰ μιὰ πολιτεία σὰν τὴν Θεσσαλονίκη, ποὺ ἡ ἐμπορικὴ τῆς κίνησις εἶχε πάρει μιὰ σταθερὴ καὶ γρήγορη ἀνοδικὴ πορεία, χρειαζόταν ὄχι μιὰ μὰ περισσότερες ἀποθήκες. Κι ἔτσι ἔφτασαν στὴν Πλατεία Ἐμπορίου, στὰ Λαδάδικα, στὸ Ἰστιρά κ.λ. Τίποτε λοιπὸν ἀπ' ὅλ' αὐτὰ δὲ βεβαιώνουν πὼς ὁ Πύργος τῆς Ἀποβάθρας, ἀνεξάρτητα ἀπὸ σχῆμα καὶ ὄγκο, δὲν ἦταν μιὰν ἀπλὴ ἀποθήκη, ποὺ ἀναγκάστηκαν νὰ τὴ χτίσουν ἔτσι μεγάλη, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν καλύτερα τὴν ἀνάλογη κίνησις τοῦ λιμανιοῦ. Μὲ τὰ ἴδια κιόλας ἱστορικὰ στοιχεῖα μποροῦμε νὰ ποῦμε πὼς ἡ ἀρχαιότητά τῆς δὲ φαίνεται νὰ ξεμυτίζει πιὸ πρὶν ἀπ' τὸ 17ο αἰῶνα.

8. Οἱ Βουργέσιοι

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Εὐστάθιος, ὅταν διηγίεται πὼς πῆραν οἱ Νορμανδοὶ τὴ Θεσσαλονίκη τὸν Αὐγουστο τοῦ 1185, πιστεύει πὼς τὴν πῆραν καὶ μὲ προδοσίαν. Μιλώντας λοιπὸν καὶ γιὰ τὴν προδοσίαν τῆς λέει, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, πὼς: «ἐκ τοῦ κατὰ τοὺς Βουργεσίους πύργου θέλημα ἐπέμφθη τ ο ῖ ς ἔ ξ ω κατὰ τῶν τῆς πόλεως καὶ καταμήνου τ ὧ ν ἔ ν τ ὀ ς»¹. (Οἱ ἀραιογραφῆσεις δικές μου). Τὸ χωρίο αὐτὸ τοῦ Εὐστάθιου προβληματίζει ἀκόμα καὶ σήμερα τοὺς μελετητὲς τῆς ἱστορίας τῆς Θεσσαλονίκης: ποῦ ἦταν ἡ θέσις τοῦ πύργου αὐτοῦ καὶ ποῦ τῆς συνοικίας τῶν Βουργέσιων;

Ὁ καθηγητὴς Θεοχαρίδης ἔχει τὴ γνώμη πὼς: «Ὡχυρωμένος περίβολος ὅμως (borgo) εἰς τὸν ὁποῖον θὰ ἠμποροῦσαν νὰ κατοικοῦν Λατῖνοι ἔμποροι (Βουργέσιοι), παρὰ τὸν λιμένα τῆς πόλεως εἶναι τὸ ἀναφερθὲν φρούριον τοῦ Βαρδαρίου... Θὰ ἠμποροῦσε λοιπὸν ἐκεῖ νὰ ἦτο ὁ παρὰ τὸν λιμένα "Μποῦργκος" τῶν Λατίνων ἐμπόρων, ἀπέναντι ἢ πλησίον τοῦ ὁποίου ἦτο ὁ ἀνώνυμος πύργος τοῦ Εὐσταθίου, ὁ πύργος τῆς Ἀποβάθρας δηλονότι»². Πρὶν ἀπ' τὸ Θεοχαρίδη ὅμως ὁ καθηγητὴς Γιαννακόπουλος ἔγραψε: «Οἱ ναυτικὲς πόλεις τῆς Ἰταλίας... ἡ Γένοβα καὶ ἡ Πίζα... εἶχαν ἐγκαταστήσει τὴν καρδιὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (οἱ ἀραιογραφῆσεις δικές μου), οὐσιώδεις συνοικίες γιὰ νὰ κατοικοῦν οἱ ἔμποροί τους»³.

1. Εὐστάθιος, ἐκδ. Κυριακίδης, σ. 92, στ. 6-9.

2. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία, σ. 381-382.

3. Γιαννακόπουλος Κ., Βυζαντινὴ Ἀνατολὴ καὶ Λατινικὴ Δόση, μετ. Κυριαζή Κ., δ.χ., σ. 38-39.

Στὸ παραπάνω χωρίο τοῦ Εὐσταθίου τὸ πρῶτο ποὺ βλέπουμε ἀμέσως εἶναι πὼς στὴ Θεσσαλονίκη ὑπῆρχε συνοικία τῶν Βουργέσιων μέσ' ἀπ' τὸ κάστρο τῆς. Βλέπουμε ἀκόμα πὼς ὑπῆρχε κι ἓνας πύργος κοντὰ στὴ συνοικία τους κι αὐτὸς μέσ' ἀπ' τὸ κάστρο. Τῇ θέσῃ τοῦ πύργου αὐτοῦ τὴν ὀρίζει ὁ ἴδιος ὁ Εὐστάθιος, ὅταν, προτοῦ μιλήσει γι' αὐτὸν, χρειάστηκε νὰ μιλήσει γιὰ τὸν πύργο τῆς ΝΑ γωνιάς τοῦ κάστρου. Ἐπειδὴ ὁμοῦς ὁ Εὐστάθιος μεταχειρίζεται συχνὰ τὴ συσχέτιση ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ Δύση, γιὰ νὰ ὀρίσει τὸν πύργο τῆς ΝΑ γωνιάς, μεταχειρίστηκε τὸν ὀρίζοντα καὶ τὸν εἶπε «πύργον ἑξῶν»¹. Ὅταν ὕστερα πάλι χρειάστηκε νὰ ὀρίσει καὶ τὸν ἀντίστοιχο πύργο τῆς ΝΔ γωνιάς μεταχειρίστηκε γιὰ ἀναφορὰ τὴ συνοικία τῶν Βουργέσιων. Αὐτὸ τὸ βεβαιώνει καὶ τὸ ὀριστικὸ τοῦ ἄρθρου ὁ ποὺ συνοδεύει τὴ λέξη πύργος. Ἄν, ὥστόσο, ὑπῆρχε κι ἄλλος πύργος κοντὰ στὴ συνοικία τῶν Βουργέσιων, ὁ Εὐστάθιος θὰ φρόντιζε νὰ κατατοπίσει τὸν ἀναγνώστη του καὶ σ' αὐτὸν εἶτε μὲ τ' ὄνομά του, ἂν εἶχε, εἶτε μὲ τὴ θέσῃ του εἶτε μὲ τὸν ὀρίζοντα, ὅπως ἔκαμε καὶ γιὰ τὸν ἀνατολικὸ πύργο (τὸν ἑξῶν), εἶτε κάπως ἄλλιῶς. Γιατὶ, ὅταν μιλοῦσε γιὰ τὸν πύργο τὸν ἀνατολικό, πρέπει νὰ ἔχε κατανοῦ τοῦ καὶ τὸ δυτικὸ.

Ἐδῶ ὁμοῦς ὁ Εὐστάθιος μιλάει γιὰ τὴ συνοικία τῶν Βουργέσιων σὰ νὰ μᾶς ἦτανε γνωστοὶ καὶ οἱ Βουργέσιοι καὶ ἡ συνοικία τους. Μὰ ξέρουμε πὼς στὸ Βυζάντιο ὑπῆρχαν Βουργέσιοι, μὰ ὄχι καὶ μπουργκο, μόνο σὲ δυὸ πολιτείες: στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ στὴ Θεσσαλονίκη. Γιὰ τοὺς Βουργέσιους τῆς Κωνσταντινούπολης ἡ πρώτη καὶ μοναδικὴ πληροφορία ποὺ ἔχουμε εἶναι τοῦ Κίνναμου ποὺ γράφει: «Τοὺς μέντοι ἐν Βυζαντίῳ ἠκισμένους αὐτῶν τῶν κατ' ἐμπορίαν παραβαλόντων Οὐεννέτων ἀποδιελὼν Βουργεσίους τῇ Λατίνων ἐκάλεσε φωνῇ, πίστιν αὐτῷ δεδοκότας σὺν εὐγνωμοσύνῃ Ῥωμαίοις διὰ βίου τηρήσειν τὸ δούλιον. Τοῦτο γὰρ ἐρμηνεύειν αὐτοῖς τὸ ὄνομα βούλεται»².

Στὴ Θεσσαλονίκη τὰ πράματα εἶναι διαφορετικὰ. Καὶ πρῶτα πρῶτα δὲν ἔχουμε καμιά πληροφορία πὼς οἱ Βουργέσιοι σ' αὐτὴν ζοῦσαν μέσα σὲ μπουργκο. Ἐπειτα, ὅταν ὁλοι οἱ ἄλλοι ξένοι (Ἑβραῖοι, Ἀρμένηδες κ.ἄ.) ζοῦσαν μέσ' ἀπ' τὰ κάστρα τῆς περιορισμένοι μέσα σὲ γκέτο στὰ πιὸ ἀνθυγιεινὰ μέρη καὶ πλήρωναν καὶ τὸ σχετικὸ φόρο, γιατί νὰ ζοῦν ἔξω ἀπ'

1. Πβ. Εὐστάθιος, ἔκδ. Κυριακίδου, «Ἄνω τοῦ κατὰ θάλασσαν ἑξῶς πύργου» (σ. 8, στ. 11-12). «Καὶ οἱ μὲν ἐκ τῶν δυσμικῶν ἄλλα ἐποίουν... οἱ δὲ περὶ τὰ ἑξῶς» (σ. 72, στ. 30-32). «Καὶ τὸ μὲν δυσμικόν, ἅπαν... τὸ δὲ ἐξ ἀνατολῆς» (σ. 74, στ. 7-10). «Ἀπὸ γοῦν τῆς χρύσης πύλης, τῆς περὶ δυσμάς» (σ. 94, στ. 17). «λέγω δὴ τοῦ ἑξῶς» τὸ γὰρ δυσμικόν» (σ. 102, στ. 26) κ.ἄ.

2. Κίνναμος, ἔκδ. Βόννης, σ. 282, στ. 3-8. Πβ. καὶ σ. 390-393.

αυτά, μέσα σὲ μπουργκο μόνο οἱ Βουργέσιοι, χωρὶς νὰ ἔχουν καὶ τὸ δικαίωμα νὰ ἱδρῦσουν ναὸ γιὰ τὶς θρησκευτικὲς τους ἀνάγκες. Ἰσια ἴσια ποὺ ἡ Κοινότητα τῆς Θεσσαλονίκης, ἐπειδὴ οἱ Βουργέσιοι, μὲ τὴν ἐμπορικὴ τους δραστηριότητα, ἦταν ἕνας βασικὸς παράγοντας γιὰ τὴν οἰκονομία της, τοὺς ἐπέτρεπε νὰ ζοῦν κι αὐτοὶ μὲ τοὺς ἴδιους ὁρους ποὺ ἐπέτρεπε νὰ ζοῦν καὶ ὅλοι οἱ ἄλλοι ξένοι. Κι ὄχι μόνο αὐτό: ἐπειδὴ σὰν ἔμποροι ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ ζοῦν στὸ λιμάνι, ἡ Κοινότητα τοὺς ἐπέτρεπε νὰ ζοῦν κοντὰ σ' αὐτό. Μὲ τὰ βάλτα κιόλας ποὺ ὑπῆρχαν στὰ δυτικὰ τοῦ λιμανιοῦ, ἔξω ἀπ' τὰ κάστρα, ἦταν καὶ τὸ μέρος αὐτὸ ἐν' ἀπ' τὰ πιὸ ἀνθυγιεινὰ τῆς Θεσσαλονίκης. Μιὰ κι ἔμεναν λοιπόν, ἔτσι κι ἀλλιῶς, κοντὰ στὸ λιμάνι καὶ τὸ λιμάνι ἦτανε στὰ δυτικὰ τῆς Θεσσαλονίκης, στὰ δυτικὰ της ἔπρεπε νὰ 'ναι καὶ ἡ συνοικία τους καί, φυσικά, καὶ ὁ πύργος τῆς συνοικίας τους.

Δὲν μπορούμε λοιπὸν νὰ μιλοῦμε γιὰ μπουργκο στὴ Θεσσαλονίκη. Τὰ μπουργκο δὲν εἶναι τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Αὐτὰ θὰ τὰ συναντήσουμε στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας στὰ φραγγοκρατούμενα νησιά τοῦ Αἰγαίου, ὅπως ἦταν, ἄς ποῦμε, ἡ Κρήτη κ.ἄ. Στὰ νησιά αὐτὰ τὰ μπουργκο ἦταν ἔξω ἀπ' τὰ κάστρα ἢ γύρω στὸ φρούριο ἢ στὸν πύργο. Ἀργότερα, ὅταν γίνουν ἀχρηστα καὶ κάστρα καὶ φρούρια καὶ πύργοι, τὰ μπουργκο θὰ γίνουν προάστια¹.

Γι' αὐτὸ καὶ ἡ γνώμη τοῦ καθηγητῆ Θεοχαρίδου πὼς οἱ Βουργέσιοι τῆς Θεσσαλονίκης ἔμεναν στὰ δυτικὰ της εἶναι σωστή. Δὲ συμφωνεῖ κανεὶς μαζί του μόνο πὼς ζοῦσαν περιορισμένοι σὲ μπουργκο, ἔξω ἀπ' τὸ κάστρο της.

Γιὰ τὴ θέση τῆς συνοικίας τῶν Βουργέσιων ὑπάρχει καὶ μιὰ γνώμη ποὺ μόνο σὰν ὑπόθεση λέει πὼς μπορούμε νὰ τὴν πάρουμε. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι: «Μήπως ὁ τόπος αὐτὸς (ἔξω ἀπὸ τὸ κάστρο τῆς Θεσσαλονίκης), ποὺ ἦταν ἕνα Μπουργκο (προάστειον), ὀνομαζόταν Βουργέσιοι καὶ μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ κοντὰ στὸ λιμάνι Κελλάριον στὴν περιοχὴ τοῦ Μύλου Ἀλλατίνι, ποὺ εἶναι γνωστὴ στοὺς παλιοὺς Θεσσαλονικεῖς ὡς Πύργοι, ἀπὸ τὰ πολλὰ σπίτια τῶν πλουσιῶν; Στὴν περίπτωσιν αὐτῇ, ποὺ μόνο ὡς ὑπόθεση μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθῇ, ἀπέναντι στοὺς Βουργέσιους βρισκόταν ὁ ἀνατολικὸς πύργος, στὴ θέση τοῦ ὁποίου κτίστηκε ἀργότερα ὁ Λευκὸς Πύργος»².

Εἶδαμε πιὸ πάνω πὼς οἱ Βουργέσιοι, ἀπὸ τὴν ἴδια τους τὴ δουλειά, ἦταν ἀναγκασμένοι νὰ βρίσκονται πάντα στὸ λιμάνι, μὰ καὶ νὰ μένουν

1. Ξανθοῦδιδης Στέφ., Χάνδαξ-Ἡράκλειον, Ἱστορικὰ σημειώματα, Ἡράκλειον Κρήτης 1927, σ. 48-49.

2. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 313.

κοντά σ' αὐτό. Καί ἐπειδὴ τὸ λιμάνι ἦτανε στὰ δυτικά τῆς Θεσσαλονίκης, στὰ δυτικά τῆς ἔμεναν κι αὐτοί. Εἶδαμε ἀκόμα ἀπ' τὴ μελέτη τοῦ σχετικοῦ χωρίου τοῦ Εὐστάθιου πὼς ἡ συνοικία τους ἦτανε μέσ' ἀπ' τὸ κάστρο, ὅπου ἦτανε καὶ ὁ πύργος τῆς συνοικίας τους (κατὰ τοὺς Βουργεσίους) καὶ πὼς μέσ' ἀπ' αὐτὸ ὀγκωνίζονταν ἐναντία στοὺς Νορμανδούς. Τὸ Κελάρι λοιπόν, ἓνα μικρὸ ἀραξοβόλι γιὰ ψαρόβαρκες, δυὸ χιλιόμετρα κάπου μακριὰ ἀπ' τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης, δὲ μπορεῖ νὰ 'χει καμιά σχέση μαζὶ του. Γι' αὐτὸ καὶ ὑπόθεση γιὰ σχέση μετὰξὺ τους δὲν μπορεῖ νὰ σταθεῖ. Μὲ ἐπιχείρημα τὴν ἀπόσταση, τὴν ὑπόθεση αὕτη δὲν τὴ δέχεται κι ὁ καθηγητὴς Θεοχαρίδης¹.

Μὲ ἀφορμὴ τὸ Κελάρι μαθαίνουμε ἀκόμα πὼς «ἀπὸ τὴν ἄκρη τοῦ Μικροῦ Ἐμβόλου ἕως τὴν περιοχὴ τοῦ Μύλου Ἀλλατίνι ὑπάρχει μέσα στὴ θάλασσα, σὲ ἀπόσταση 100 μέτρων περίπου ἀπὸ τὴν ἀκτὴ, ὑποβρύχιος μόλος. Τὸ λιμενικὸ αὐτὸ ἔργο, ἄγνωστο στοὺς μελετητὲς τῆς Θεσσαλονίκης, εἶναι κτισμένο μὲ κυθωτοὺς καὶ ἔχει πλάτος 2 μέτρα περίπου. Πρόκειται γιὰ ἰσχυρὸ ὑποβρύχιο φράγμα ἐπάνω στὸ ὁποῖο κατασκευάστηκε πρὶν λίγα χρόνια ὁ λιμενοβραχίονας τοῦ Ναυτικοῦ Ὁμίλου Θεσσαλονίκης. Τὸ ἔργο εἶναι ὁπωσδήποτε προχριστιανικὸ καὶ καθορίζει τὸ σημεῖο ἐνὸς λιμένος, πού ἔχει σχέση μὲ τὸν ἀρχαῖο οἰκισμὸ τοῦ Μικροῦ Ἐμβόλου (Καραμπουρνάκι)»².

Ἡ πληροφορία αὕτη ξεκινáει ἀπ' τὴ βάση πὼς τὸ Κελάρι ἦτανε λιμάνι συνοικισμοῦ.

Ὅποιος θυμáται τὴν ἀνατολικὴ παραλία τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπ' τὸ Λευκὸ Πύργο ὡς τὸ Μύλο Ἀλατίνη, πρὶν ἀπ' τὰ 1930 ἢ ἄς εἶναι κι ὡς τὰ 1940, θά φέρει στὸ νου του ἀμέσως πὼς ὅλα τὰ σπίτια τῆς παραλίας αὐτῆς, στὴ μεριά τους κατὰ τὴ θάλασσα, εἶχαν ντουβάρια 3-4 μέτρα ψηλά, γιὰ νὰ προφυλάγουν τοὺς κήπους τους, πού εἶχαν τὰ περισσότερα στὴ μεριά αὐτῇ, ἀπ' τὴ θάλασσα. Καὶ ἡ πληροφορία αὕτη δὲν μπορεῖ νὰ 'ναί μόνο δική μου.

Ἀνάλογο μ' αὐτὰ εἶναι καὶ τὸ ντουβάρι πού ξεκινáει ἀπ' τὸ Καραμπουρνάκι—σήμερα δύσκολα τὸ παρακολουθεῖ κανεὶς—καὶ δίπλα ἀπ' τὴ θάλασσα περνáει κάτω ἀπ' τὶς ἐγκαταστάσεις τοῦ Ναυτικοῦ Ὁμίλου Θεσσαλονίκης πού τὸ μεταχειρίστηκε κιόλας, καὶ προχωρεῖ κάπου ὡς τὸ παλὸ Ἀμερικάνικο Κολέγιο ἢ κοντὰ στὸ Μύλο Ἀλατίνη. Ἀπὸ κεῖ πού ξεκινáει τὸ ὕψος του εἶναι κάπου 40-50 πόντους καὶ τὸ βάθος τοῦ νεροῦ ἀπάνω ἀπ' αὐτό, πρὶν ἀπ' τὸ Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, κάπου 2-3 πηθαμέες. Ὅσο προχωρεῖ ὁμως κατὰ τὴν πολιτεία, πάντα κοντὰ στὴ θάλασσα, τὸ ὕψος του

1. Θεοχαρίδης, Βιβλιοκρισία, σ. 382.

2. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὁχύρωση, σ. 322.

φτάνει κάπου τὰ 2 μέτρα, μὰ τὸ νερὸ γίνεται ὀλοένα βαθύτερο. Τὸ πλάτος του εἶναι κι αὐτὸ περίπου 2 μέτρα. Τὸ ντουβάρι αὐτὸ εἶναι ἓνα συνηθισμένο ντουβάρι ἀπὸ πέτρες καὶ κουρασάνι, μὲ ἐπιφάνεια στρωμένη πλάκες. Αὐτὸ μαρτυροῦν καὶ οἱ διαστάσεις του. Μὰ καὶ οἱ παλιοὶ Θεσσαλονικιοὶ ποὺ ἔμεναν ἐκεῖ κοντά, οἱ βαρκάρηδες, οἱ ἐρασιτέχνες ψαράδες, οἱ κολυμβητές, ὅσοι πρὶν ἀπ' τὸ Β' Παγκόσμιο Πόλεμο ζοῦσαν ἐκεῖ κοντὰ καὶ ζοῦν ἀκόμα, τὸ ἴδιο βεβαιώνουν.

Ὅπως κι ἂν τὸ πάρουμε ὅμως, δὲν εἶν' εὐκόλο νὰ ὑποστηρίξουμε πὼς τὸ ντουβάρι αὐτὸ εἶναι ὅπως οἷός ποτε τὸ μουράγιο κάποιου λιμανιοῦ. Στὴν περιοχὴ αὐτῇ, ὅπως ξέρουμε, δὲν ὑπῆρξε ποτὲ μιὰ ἀνάλογα ἀπέραντη πολιτεία¹. Δὲν μπορούμε ἀκόμα νὰ ὑποστηρίξουμε πὼς τὸ ντουβάρι αὐτὸ δὲν τὸ ξέρουν οἱ ἀρχαιολόγοι καὶ οἱ ἐρευνητὲς τῆς τοπογραφίας καὶ τῆς ἱστορίας τῆς Θεσσαλονίκης. Δὲ μίλησαν ὅμως γι' αὐτὸ, γιατί δὲν παρουσιάζει κανένα ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον.

Καὶ μιὰ προσωπικὴ μαρτυρία. Ἡ στεριά, ποὺ τὴ χόριζε ἀπ' τὴ θάλασσα τὸ ντουβάρι αὐτό, ἀπ' τὸ Καραμπουρνάκι ὡς τὸ Μύλο Ἀλατίνη, κάπου δώδεκα χιλιάδες στρέμματα, ἦτανε χτῆμα τοῦ Θανάση Σερέφα, ἐνὸς παλιοῦ ἄρχοντα τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ Σερέφας ὡς τὰ 1912 ἦτανε στὴ Θεσσαλονίκη πρόξενος τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου καὶ ὅταν ἐλευθερώθηκε αὐτῇ, ἔγινε δήμαρχος τῆς. Πέθανε στὰ 1956. Ὁ Σερέφας λοιπὸν διηγίονταν πὼς τὸ χτῆμα του αὐτὸ τὸ εἶχε ἀγοράσει ἀπ' τοὺς Τούρκους σὰν «δικαίωμα ἐξουσιασέως» στὰ 1908². Στὸ μέρος αὐτὸ οἱ Τούρκοι εἶχαν τοὺς στρατῶνες τοῦ ἱππικοῦ τους μὲ ὅλες τὶς σχετικὲς τοὺς ἐγκαταστάσεις. Αὐτοὶ εἶχαν χτίσει καὶ τὸ ντουβάρι, ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, γιὰ νὰ προφυλάγονται ἀπ' τὴ θάλασσα. Ὁ Σερέφας στὴν ἀρχὴ νοίκιασε τὸ χτῆμα του, γιὰ καμινίκια, ὅπως μαρτυροῦν καὶ τὰ κεραμικὰ συντρίμματα ποὺ βρίσκει κανεὶς ἀκόμα καὶ σήμερα στὴν περιοχὴ αὐτῇ. Ἀργότερα τὸ ὅωσε γιὰ ἀμμοληψία. Μὲ τὸν καιρὸ ὅμως τὸ ντουβάρι βρέθηκε μέσα στὴ θάλασσα, ποὺ, στὸ ἀναμεταξύ, ἀπλωνόταν ὀλοένα καὶ περισσότερο κατὰ τὴ στεριά.

Ὅταν ὕστερα στὰ 1912 ἐλευθερώθηκε ἡ Θεσσαλονίκη, ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς τὸ ἴδιο μέρος μεταχειρίστηκε γιὰ στρατῶνες τοῦ ἱππικοῦ του. Καὶ οἱ στρατῶνες αὐτοὶ ἦταν ἐκεῖ κάπου ὡς τὰ 1970. Μὰ καὶ τὸν Τοπχανέ τῶν Τούρκων, ὅπου εἶναι σήμερα τὰ χτήρια τοῦ ΟΤΕ καὶ τῶν Δικαστηρίων,

1. Ρωμαιοῦς Κ., Ἀνασκαφὴ στὸ Καραμπουρνάκι τῆς Θεσσαλονίκης, Ἐπιτύμβιον Χρ. Τσοῦντα, Ἐπίμετρον βου τόμου τοῦ Ἀρχείου τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ καὶ Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ, Ἀθήνα 1941, σ. 365-366.

2. Τούρκικο Κτηματολόγιο τῆς Θεσσαλονίκης, στὸ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Μακεδονίας, ἀριθμ. Ταπὶ (=τίτλου ἰδιοκτησίας) 1183 τῆς 19-7-1326 (=1908).

δὲν τὸν μεταχειρίστηκε γιὰ Ἑφορεία Ὑλικοῦ Πολέμου, ὅπως εἶχαν μεταχειριστεῖ οἱ Τοῦρκοι τὸ Σαμαρία γιὰ Τοπχανέ;

Τὸ ντουβάρι λοιπὸν αὐτὸ ποὺ βλέπουμε ἀπ' τὸ Καραμπουρνάκι ὡς τὸ παλιὸ Ἀμερικάνικο Κολέγιο, δίπλα στὴν ἄκρῃ τῆς θάλασσας, δὲν ἔχει καμιὰ σχέση οὔτε μὲ λιμάνι οὔτε μὲ κάποιον προχριστιανικὸ συνοικισμό. Εἶναι ἓνα συνηθισμένο ἀπλὸ ντουβάρι ποὺ εἶχαν χτίσει οἱ Τοῦρκοι, γιὰ νὰ προφυλάγουν ἀπ' τὴ θάλασσα τοὺς στρατῶνες τοῦ ἱππικοῦ τους ποὺ εἶχαν ἐκεῖ.

Ἐν' ἀπ' τὰ πιὸ δύσκολα προβλήματα ποὺ ἀντιμετωπίζει ὁ ἐρευνητὴς τῆς ἱστορίας τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι, ὅπως ξέρουμε, ἡ ἀρχαία τοπογραφία της. Καὶ τὸ κεφάλαιο αὐτὸ τῆς ἱστορίας της, τὸ τόσο σημαντικό, μὲ τὸ τσιμέντο ποὺ σφώριασαν σχεδὸν σ' ὁλόκερῃ τὴν ἀπλωσιά της, ὕστερ' ἀπ' τὸ Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ἐργολάβοι, μηχανικοί, πολεοδομικά γραφεῖα της καὶ κυβερνήσεις, καὶ μὲ τὴ συστηματικὴ προσπάθεια ν' ἀποκρύβουν τὶς ἀρχαιότητες ποὺ συναντοῦσαν, ὅταν ἀνοιγαν θεμέλια, γιὰ νὰ χτίσουν, ἔκλεισε γιὰ πάντα. Ἡ μελέτη τοῦ βυζαντινολόγου Χαρ. Μπακιρτζῆ γιὰ τὴ «Θαλάσσια ὀχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης» ἔστησε σὲ μιὰ σωστὴ βάση ἓνα μῆμα τῆς τοπογραφίας αὐτῆς καὶ μὲ τὶς σχετικὲς του παρατηρήσεις καὶ τὰ προβλήματά της ποὺ τόνισε χάραξε ἓναν δρόμο πλατὺ γιὰ τὸν ἐρευνητὴ.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΑΡΑΣ

ZUSAMMENFASSUNG

Jannis Tsaras, Thessalonikis topographische Lage.

Anhand der letzteren Publikationen über die Mauerfestung von Thessaloniki, beschäftigt sich der Autor mit diesen Problemen, um andere Gesichtspunkte vorzubringen.

1. Er behauptet, daß der Hafen von Thessaloniki immer an der nord-westlichen Küste der Thermaikos Bucht gebaut war. Noch Konstantin der Große, als er den Hafen für die provisorischen Notwendigkeiten des Bürgerkrieges verwendet hat, hat er ihn renoviert und nach seinen Bedürfnissen umgebaut. Das bestätigt noch Zosimos.

2. Wir haben keine Daten, weder von Ausgrabungen noch von Schiffstellern oder aus der Tradition, über einen römischen Hafen nordöstlich von Thessaloniki—dieses Fachwort trifft man zum ersten Mal. Das flache und windige Meer im Zusammenhang mit den kleinen Flußmündungen der Gegend und dazu die Tatsache, daß es keine Trümmer von Siedlung gegeben hat, bestätigen, daß es an dieser Lage kein Hafen existiert hat. Falls es einen Hafen nordöstlich von Saloniki gegeben hat, würde die Stadt eine andere topographische Lage haben.

3. Der kirchliche Mole, der mit dem «römischen Hafen» gleichgestellt wurde, war nichts anderes als ein Teil der Kai des Hafens oder ein Mole innerhalb des Hafens für die Notwendigkeiten der Kirche von Thessaloniki. Es soll ein Vorrecht von ihr sein, seit der Zeit, als Thessaloniki βικαριάτο vom Papst hewesen ist. Die östliche Orthodoxenkirche hat niemals einen Hafen in ihrem Besitz gehabt. Darüber gibt es keinen ähnlichen Beispiel.

4. An der südwestlichen Ecke der Festung von Thessaloniki, wie die letzteren Ausgrabungen auf Vardari gezeigt haben, zwischen den Gebäuden von PTT und des Gerichtsamtes, hat es immer einen Turm gegeben, welchen der Chroniker Anagnostes um 1490, als Turm von Samaria nachamt. Diesen Namen bekam er von der katholischen Gemeinde der Bourgesien, deren Kirche an der Santa Maria gewidmet sein soll, d.h Sa-Maria und daraus Samaria.

Als die Türken Thessaloniki um 1490 erobert haben, haben sie den Turm

für die Abwehr des Hafens verwendet mit dem Namen Tophanes (Großes Haus für Kugeln von Kanonen).

5. Thessaloniki wurde immer an der Seite des Meeres angegriffen. Deshalb haben die Türken gleich nach der Eroberung von Thessaloniki den Turm von Samaria als ihr erstes Defensivwerk verwendet. Im Laufe der Zeit haben sie nebenan verschiedene Militärgebäude gebaut, sodaß sie eine ungehäuerte große Festung vom Hafen bis zum Tor von Vardari, entwickelt haben. Diese Festung, der Tophanes, schützte den Hafen und das innere der Stadt, wie der türkische Militärinspektor erwähnt. Weder im vergangenen Jahrhundert noch am Anfang des laufenden hat ein byzantinischer Autor oder ein europäischer Reisende, welche Spionage trieben, über die Festung von Vardari gesprochen.

6. Zerempoulos war die Mauerfestung zwischen Hafen und Bucht und schützte Land und Meer vor den feindlichen Angriffen. Als ein Abwehrwerk, verband er die südöstliche Ecke der Festung mit dem Samaria Turm und war bis zum Meer hin gebaut, so daß der Hafen eine viereckige Form bekam. Weil das Volk den Zentraltunnel für die Führung des Schmutzwassers der Stadtzentrum (City) ins Meer Zerempoulo nannte, benannte den Erweiterungsbau ins Meer hin auch Zerempoulo.

7. Der Turm der Ausladebrücke, wie es sich von seiner Bauepoche (17. Jhd.) und seiner Form zeigt, ähnelt keineswegs mit Turm und sogar aus der byzantinischen Zeit. Es war einfach ein Lager, was die Türken Mitte des 17. Jhd. gebaut haben, um Waren zu lagern.

8. Die Bourgesien waren katholische Händler, die sich zeitweise in Thessaloniki gesiedelt haben. Weil sie Händler waren, waren sie vom Beruf her gezwungen um den Hafen zu wohnen. Aber während der byzantinischen Zeit wohnten die Bourgesien, in Konstantinopel wie auch in Thessaloniki, in der Stadt und nicht außerhalb der Festung. Nur daß sie, wie auch alle Ausländer, Juden, Armenier u.s.w., in den schlechtesten Bezirken beschränkt waren. In Burgen, außerhalb der Mauerfestungen, begegneten wir die Bourgesien nur auf den griechischen Inseln, die die Franken besaßen.